

NEDERLANDSE KERKGESCHIEDENIS

DEEL 2

Wat betekenen deze stenen?

*Acht plekken die je kunt bezoeken,
van de Pilgrim Fathers tot de
Afscheiding*

*Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat
betekenen deze stenen voor u?*

Jozua 4:6

WIM KAMPHORST

NEDERLANDSE KERKGESCHIEDENIS · DEEL 2

Wat betekenen deze stenen?

*Acht plekken die je kunt bezoeken,
van de Pilgrim Fathers tot de Afscheiding*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: een land met veel deuren	2
Leiden: de stad die de pelgrims een dak gaf	5
Dordrecht: de zaal die er niet meer staat	18
's-Hertogenbosch: de kathedraal die moest wachten	31
Utrecht: een preek over een jongen tussen de leraars	44
Amsterdam: de kerk boven de woonkamer	57
Zeist: een akker waar alle stenen gelijk zijn	70
Nijkerk: de winter waarin de kerk begon te huilen	83
Ulrum: honderdzevenendertig namen in een herberg	95
Nawoord	108

Wat betekenen deze stenen? Nederlandse kerkgeschiedenis in plekken die je kunt bezoeken, deel 2

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit overlevering of uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd. Openingstijden en toegang van de plekken veranderen; kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Inleiding: een land met veel deuren

In het eerste deel van deze reeks stonden we bij stenen uit de tijd dat er in deze streken nog maar één kerk was. Het deel eindigde in Brielle, in de zomer van 1572. Daar werden negentien priesters en broeders opgehangen, in het eerste jaar van de opstand tegen Spanje.

Dit tweede deel begint een generatie later. De Republiek der Nederlanden is een land geworden waar de gereformeerde kerk de openbare kerk is. Maar lang niet iedereen hoort daarbij. Katholieken, doopsgezinden, lutheranen, remonstranten en vluchtelingen uit andere landen leven er ook. Sommigen mogen openlijk samenkomen, anderen alleen achter een gewone voordeur.

EEN GESCHIEDENIS DIE JE KUNT BEZOEKEN

Net als in deel 1 begint elk hoofdstuk op een plek die je vandaag nog kunt bezoeken. Een kerk in Leiden waar de predikant van de Engelse vluchtelingen begraven ligt. Een straat in Dordrecht waar een zaal stond die er niet meer is. Een zolder in Amsterdam waar katholieken meer dan tweehonderd jaar kerk hielden. Een begraafplaats in Zeist waar alle grafstenen even groot zijn. Een dorp in Gronin-

gen waar in een herberg een handtekening werd gezet die de kerk in Nederland zou splitsen.

Daarna gaan we terug naar het moment dat daar gebeurde, en naar de mensen die erbij waren.

Dit deel loopt van 1609 tot 1834. Van de Engelse pelgrims die in Leiden een dak vonden voordat ze naar Amerika vertrokken, tot de mensen in Ulrum die zich afscheidden van de Hervormde Kerk en daarvoor soldaten in huis kregen.

FEITEN VOOROP

Ook in deze eeuwen gaan er veel verhalen rond die mooier zijn dan de bronnen. Van sommige momenten weten we alleen wat één ooggetuige later opschreef. Soms spreken data elkaar tegen, omdat in de Republiek twee kalenders tegelijk in gebruik waren. Soms is een gebouw zo vaak verbouwd dat er weinig meer te zien is van wat er toen stond.

Ik heb per hoofdstuk uitgezocht wat vaststaat, wat we alleen uit overlevering of uit iemands eigen woorden kennen, en wat onzeker is. In de tekst zeg ik het erbij. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht en daarna de bronnen.

VAN IEDEEREEN

In dit deel zie je hoe dicht vrijheid en onvrijheid bij elkaar lagen. Dezelfde Republiek die Engelse vluchtelingen opving, verbood katholieken om openlijk de mis te vieren. De synode in Dordrecht stelde vast wat de gereformeerde kerk leerde, en wie het daar niet mee eens was, moest het land uit. In Ulrum stonden een paar eeuwen later gereformeerden zelf tegenover de overheid.

Ik kies geen partij. Ik probeer eerlijk te laten zien wat er gebeurde, en wat het betekende voor de mensen die het meemaakten.

Een paar mensen over wie ik in andere boeken al een heel hoofdstuk schreef, komen hier alleen kort voorbij. Dit boek gaat over de plekken en de momenten.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

De hoofdstukken staan in de volgorde van de tijd. Je kunt het boek van voor naar achter lezen, maar je kunt het ook meenemen. Achter elk hoofdstuk staat onder **Ga er zelf heen** waar de plek is en wat je er ziet. Openingstijden zet ik er niet in, want die veranderen. Kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

En als iemand je vraagt wat die stenen betekenen, kun je het vertellen. *Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u?* (Jozua 4:6)

Leiden: de stad die de pelgrims een dak gaf

Aan de Kloksteeg in Leiden, vlak achter de Pieterskerk, staat een steenen poortgebouw met een schoorsteen in het midden. Wie de deur openduwet, komt op een stille binnenplaats met twaalf lage huisjes. Het heet het Hof van Jean Pesijn. Tegen de achtermuur van de poort zit een zonnewijzer met het jaartal 1683. Het hofje is een rijksmonument, en de deur zit vaak dicht, maar je mag naar binnen.

Op deze plek stonden eerder andere huizen. Kleinere, armer, en vol Engelse stemmen. Hier woonde John Robinson, de predikant van een groep Engelse vluchtelingen die we nu de Pilgrims noemen. Hier stierf hij in 1625. Aan de overkant van het steegje ligt hij begraven, in de Pieterskerk.

In Amerika leren kinderen over de Mayflower, het schip dat in 1620 naar de Nieuwe Wereld voer. Minder mensen weten dat de kern van die groep elf jaar lang Leidenaar was. Ze weefden hier laken, drukten hier boeken, trouwden en begroeven hier hun kinderen. En toen een deel van hen vertrok, bleef hun voorganger achter.

“GEEN EERLICHE PERSOONEN WEYGEREN”

Om te begrijpen waarom een groep Engelse boeren en ambachtslieden in Leiden terechtkwam, moet je terug naar Engeland rond 1600. Daar was de kerk een staatskerk. Wie er niet bij wilde horen, kon zijn baan verliezen, of in de gevangenis belanden.

De Pilgrims waren separatisten. Zo heetten mensen die zich afscheidden van de Engelse staatskerk, omdat ze vonden dat die te veel op de oude rooms-katholieke kerk was blijven lijken. Ze wilden een gemeente van gelovigen die zelf hun voorgangers kozen, zonder bisschoppen erboven. In het dorp Scrooby kwamen ze samen in het huis van William Brewster. Richard Clifton was hun predikant. John Robinson was zijn assistent.

Robinson was geen eenvoudige dorpsjongen. Hij werd rond 1575 geboren in Sturton-le-Steeple, in Nottinghamshire, en ging in 1592 naar Cambridge. In 1599 werd hij fellow van Corpus Christi College, een vaste plek als docent. Toen hij in februari 1604 trouwde met Bridget White, moest hij die plek opgeven, want fellows mochten niet getrouwd zijn. Hij werd predikant in Norwich. Nog datzelfde jaar zette de bisschop hem af.

In 1607 probeerde de groep uit Scrooby naar Holland te vluchten, vanuit Boston aan de Engelse oostkust. Ze werden verraden. Robinson belandde in de cel. Een jaar later lukte het wel, vanuit Immingham. Robinson bleef eerst achter om voor de zwakkeren te zorgen en kwam daarna naar Amsterdam.

Amsterdam werd geen thuis. In 1609 vroegen Robinson en ongeveer honderd volgelingen het stadsbestuur van Leiden of ze daar mochten wonen. Op 12 februari 1609 kwam het antwoord. Het archief bewaart de woorden nog: de stad zou “geen eerlicke personen weygeren” die er wilden komen wonen. Vrije toegang dus, voor eerlijke mensen.

Dat antwoord paste bij Leiden, een stad van vluchtelingen. De stad had in 1574 een lang beleg door Spaanse troepen overleefd. Het ontzet wordt nog elk jaar op 3 oktober gevierd. Na die bevrijding kwamen er duizenden vluchtelingen naar de stad, vooral textielwerkers uit de Zuidelijke Nederlanden, maar ook uit Engeland, Duitsland en Frankrijk. Vlaamse vluchtelingen brachten de saai-industrie mee, het weven van een lichte wollen stof. Rond 1640 had Leiden zo'n zestigduizend inwoners, en minstens de helft werkte in het textiel.

En er was de universiteit. Op 8 februari 1575, een paar maanden na het ontzet, werd de Leidse universiteit geopend in de Pieterskerk. Willem van Oranje wilde dat de jonge Republiek predikanten en andere geleerde mensen kon opleiden. Protestantse studenten konden niet meer terecht in het katholieke Leuven. In de zestiende en zeventiende eeuw groeide Leiden uit tot de belangrijkste protestantse universiteit van Europa.

William Bradford, een lid van de groep dat later de geschiedenis van de kolonie zou opschrijven, beschreef de nieuwe woonplaats jaren later met warme woorden. Hij noemde Leiden een mooie en schone stad, met een prettige ligging. De groep vond werk als wevers, drukkers, tabaksverkopers en hoedenmakers. Het leven was er economisch zwaar, schrijft de Pieterskerk. Rijk werd bijna niemand.

EENENTWINTIG HUISJES ACHTER EEN GROENE POORT

De groep kocht grond vlak bij de Pieterskerk, op een plek die de Groene Poort heette. Achter het hoofdhuis werden kleine woningen gebouwd voor de armere gezinnen. Bronnen spreken van eenentwintig huisjes. In de stad werd het de Engelse Poort genoemd. Robinson woonde zelf in de Groene Poort, tot aan zijn dood. De gemeente kwam samen in een huis vlak bij de kerk.

De gemeente groeide. Volgens het Mayflower 400-project in Engeland telde ze op haar hoogtepunt enkele honderden leden. De Universiteit Leiden schrijft dat er tussen 1609 en 1630 meer dan vijfhonderd mensen tot de groep hebben behoord.

Met de Pieterskerk aan de overkant hadden ze een ingewikkelde band. Een curator van de kerk vertelde in 2022 aan Trouw dat de Pilgrims niets moesten hebben van het orgel en van de klokken die op vaste tijden speelden. Hun doden begroeven ze wel in die kerk, want een eigen kerkgebouw met een begraafplaats hadden ze niet.

Hoe zou jij het vinden om elke dag te leven naast een gebouw dat je eigen geloof tegenspreekt, en er toch je kinderen te begraven?

EEN ENGELSMAN IN DE COLLEGEZAAL

Robinson zocht in Leiden meer dan een veilige plek. In 1615 liet hij zich inschrijven aan de universiteit. Als ingeschreven geleerde kreeg hij voorrechten, zoals een ruime hoeveelheid vrij bier en wijn. Belangrijker voor hem waren de colleges. Een curator van Museum De Lakenhal zei het in 2020 zo: Robinson zocht in Leiden “hersengym”.

Hij was niet de enige die iets leerde. Samuel Fuller kwam volgens dezelfde curator als wever naar Leiden en vertrok elf jaar later als arts. De Universiteit Leiden schrijft dat hij mogelijk het anatomisch theater bezocht, waar lichamen werden ontleed voor publiek. In de Hortus botanicus, de botanische tuin van de universiteit uit 1594, gaven hoogleraren en artsen de Pilgrims volgens Trouw raad over geneeskrachtige planten, zoals het vingerhoedskruid.

Robinson vond wat hij zocht. De universiteit was in die jaren het toneel van een felle strijd. Twee hoogleraren, Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus, verschilden van mening over de vraag of God van tevoren bepaalt wie behouden wordt. Arminius legde meer na-

druk op de vrije keuze van de mens, Gomarus op Gods uitverkiezing. De ruzie spleet de kerk en later de hele Republiek.

Robinson koos de kant van Gomarus. Hij ging wel naar de colleges van allebei. Hij raakte bevriend met de theologen Johannes Polyander en Festus Hommius. In zijn kroniek vertelt Bradford dat Polyander en de predikanten van de stad Robinson vroegen om in het openbaar in debat te gaan met Simon Episcopius, de leerling van Arminius die nu het woord voerde. Robinson aarzelde, schrijft Bradford, omdat hij een vreemdeling was. Hij deed het toch, en volgens Bradford bracht hij Episcopius in een grote, openbare zaal flink in verlegenheid.

Zo vertelt een vriend en volgeling het. Een verslag van de kant van Episcopius heb ik niet gevonden. Wat wel vaststaat, is dat Robinson zich in Leiden ontwikkelde tot een van de belangrijkste denkers van de separatisten. Historica Alice Clare Carter beschreef hem in 1966 als echt oecumenisch: hij betreurde de ruzies tussen de separatisten onderling en hun vijandigheid tegenover de Nederlandse Gereformeerde Kerk. Hij bleef de gereformeerde kerken zien als ware kerken, ook al stapte hij er niet in.

DE PERS IN DE KOORSTEEG

Niet alles wat de Pilgrims in Leiden deden, was zonder risico. William Brewster, de ouderling van de gemeente, woonde in een zijsteeg van de Pieterskerkkoorsteeg. Hij gaf Engelse les aan Leidse studenten. En vanaf 1617 drukte hij boeken.

De Pilgrim Press, zoals de drukkerij later genoemd is, gaf geschriften uit die in Engeland verboden waren. Een andere Engelsman in Leiden, Thomas Brewer, betaalde mee. Dat bleef in Engeland niet onopgemerkt.

De Engelse ambassadeur greep in. Op zijn verzoek werd Brewer gevangengezet. De universiteit liet het onderzoek uitvoeren door een eigen hoogleraar: Polyander, dezelfde man die Robinson had gevraagd om tegen Episcopius in debat te gaan. De drukkerij werd in beslag genomen.

Daarmee werd voelbaar wat de groep al langer wist. Leiden was ruim, maar niet onbeperkt. De Republiek moest rekening houden met Engeland, en de ruimte voor drukken en debat werd kleiner.

KINDEREN DIE HOLLANDS WERDEN

Er waren meer redenen om te gaan. Bradford noemt de armoede en het zware werk, waar ook de kinderen onder leden. Robinson maakte zich zorgen over iets anders: de jongeren werden Nederlandser dan Engels. En er dreigde een nieuwe oorlog tussen de Republiek en Spanje. Als de oorlog terugkwam, wat zou er dan van hun vrijheid overblijven?

Er werd besloten dat een deel van de gemeente vooruit zou gaan naar Amerika. De anderen, en Robinson met hen, zouden later volgen. De groep kocht in Holland een klein schip, de Speedwell. In Londen werd een tweede schip gehuurd: de Mayflower.

Voor wie bleef en voor wie ging, was het een scheiding met een open einde. Niemand wist hoe lang het zou duren.

“THEY KNEW THEY WERE PILGRIMES”

In de zomer van 1620 verlieten de vertrekkers Leiden. Volgens Trouw stapten ze in een trekschuit, een door paarden gesleepte boot, bij de Vliet en voeren ze over het water naar Delfshaven, toen een haven bij Delft en nu een wijk van Rotterdam. De meeste broeders en zusters gingen mee om afscheid te nemen.

Bradford schreef jaren later op wat er in hen omging. Ze verlieten de stad die bijna twaalf jaar hun rustplaats was geweest. Maar, schreef hij, “they knew they were pilgrimes”: ze wisten dat ze pelgrims waren. Ze keken niet te veel naar wat ze achterlieten en hieven hun ogen op naar de hemel, het land waar ze het meest naar verlangden.

Aan dat woord danken ze de naam waaronder ze later bekend werden. Het doet denken aan wat de brief aan de Hebreëen zegt over de gelovigen uit het Oude Testament: *Deze allen zijn in het geloof gestorven. [...] en zij hebben beleden dat zij vreemdelingen en bijwoners op de aarde waren* (Hebreëen 11:13).

De nacht in Delfshaven werd volgens Bradford met weinig slaap doorgebracht, met vriendschap en gesprekken over het geloof. De volgende dag was de wind gunstig en ging iedereen aan boord, ook de vrienden die achterbleven. Het afscheid was droevig om te zien, schrijft hij. Toen het tij hen riep, viel hun predikant op zijn knieën, en allen met hem. Robinson bad voor hen met tranen op zijn wangen en droeg hen op aan de Heer.

Pilgrim Hall Museum in Plymouth, Massachusetts, noemt als datum van het vertrek uit Delfshaven 22 juli 1620. Bij de kade staat nu de Oude of Pelgrimvaderskerk. Volgens de overlevering knielden ze vlak bij die kerk. Of het precies daar was, kan ik niet nagaan.

EEN LEKKEND SCHIP EN EEN LANGE OVERSTEЕК

De Speedwell voer naar Southampton, waar de Mayflower lag met andere kolonisten uit Engeland. Daarna ging het mis. De Speedwell lekte zo erg dat beide schepen moesten omkeren, eerst naar Dartmouth en later naar Plymouth in Engeland. De Speedwell bleef achter. In september 1620 vertrok de Mayflower alleen, met volgens Pilgrim Hall 102 passagiers aan boord. De oversteek duurde 66 dagen.

Over de juiste dag van vertrek uit Plymouth verschillen de bronnen: de ene noemt 6 september, de andere 16 september. Dat komt door de twee kalenders die toen naast elkaar bestonden.

In Leiden bleef meer dan de helft van de groep achter. Ze wachtten op een seintje dat ze konden komen. De Fortune vertrok in 1621. In 1623 voeren de Anne en de Little James. In 1629 vertrok een tweede schip met de naam Mayflower. Met dat schip ging de familie Blossom. Drie van hun kinderen lieten ze achter, begraven in de Pieterskerk. Tot 1643 bleven er mensen uit Leiden naar Amerika vertrekken.

EEN BRIEF UIT LEIDEN

Robinson kwam nooit. Hij bleef de herder van de achterblijvers en schreef brieven naar de overkant.

Eén brief laat goed zien wat voor man hij was. In december 1623 hoorde hij in Leiden dat de kolonisten in Amerika zeven indianen hadden gedood. Hij schreef aan Bradford dat hij dat afkeurde. Hij zat aan de andere kant van de oceaan en sprak zich toch uit over wat zijn mensen deden.

Ik vind dat een ontroerend detail. Een voorganger die zijn gemeente niet kan volgen, en vanuit zijn huisje aan een Leidse steeg toch blijft zeggen wat hij denkt dat goed is. Hoe makkelijk zou het zijn geweest om het te laten rusten.

BEGRAVEN IN DE DOOPKAPEL

In 1625 stierf John Robinson. Hij overleed in zijn kleine huis tegenover de doopkapel van de Pieterskerk, op de plek waar nu het Jean Pesijnhof staat. Volgens het Mayflower 400-project werd hij op 4 maart 1625 begraven. Zijn graf kwam in de toenmalige doopkapel van de kerk, de ruimte waar kinderen gedoopt werden.

Er is iets bijzonders aan die plek. In dezelfde kerk ligt ook Jacobus Arminius begraven, de hoogleraar met wie Robinson het zo grondig oneens was. Ze delen nu een dak.

Na zijn dood vertrokken er nog jaren lang mensen uit Leiden naar Amerika. Anderen bleven en werden Leidenaar.

EEN GEDENKPLAAT MET EEN GROTE BELOFTE

Bijna drie eeuwen later kwamen de Amerikanen terug. Op de zuidmuur van de Pieterskerk hangt een bronzen plaat van de raad van Congregationalistische kerken in de Verenigde Staten. Binnen in de kerk werd op 8 september 1928 een stenen gedenkplaat onthuld, geschonken door de General Society of Mayflower Descendants, een vereniging van afstammelingen.

Op die plaat staat over Robinson dat “his broadly tolerant mind guided and developed the religious life” van de Pilgrims. Zijn ruime, verdraagzame geest, dus. Het is een mooie zin, en hij past bij de man die Carter oecumenisch noemde. Wie Bradfords verslag over het debat met Episcopius leest, ziet ook een Robinson die stevig stelling nam. Allebei mag waar zijn.

Op 17 juli 1989 stond de Amerikaanse president George Bush in de Pieterskerk en hield er een toespraak. De Universiteit Leiden schrijft dat negen Amerikaanse presidenten afstammen van de Pilgrims. Ook wordt vaak gezegd dat Thanksgiving en het burgerlijk huwelijk in Amerika mede uit Leiden komen. Daar zijn historici het niet allemaal over eens, en ik laat het hier bij die vermelding.

HET KLEINSTE MUSEUM GAAT NAAR HUIS

In 1997 opende de Amerikaanse kunsthistoricus Jeremy Bangs, die eerder conservator was geweest van het openluchtmuseum Plimoth Plantation in Massachusetts, een klein museum in Leiden:

het Leiden American Pilgrim Museum. Het zat in twee kamers van een veertiende-eeuws huis aan de Beschuitsteeg. Volgens Sleutelstad kwamen er zo'n drieduizend bezoekers per jaar, vooral Amerikanen. Bangs schreef ook verschillende boeken over de Pilgrims. Hij overleed in 2023.

Eind 2024 moest het museum weg uit de Beschuitsteeg, omdat de eigenaar de ruimte zelf wilde gebruiken. De gemeente Leiden bracht het museumbestuur in contact met de Pieterskerk. Zo kwam het museum terecht in de vroegere kosterwoning van de kerk, aan de Kloksteeg, tegen de kerk aan. Recht tegenover het hofje waar Robinson woonde. De voorzitter van het museumbestuur zei bij die gelegenheid dat de Pilgrims zo weer thuiskwamen.

DE BINNENPLAATS AAN DE KLOKSTEEG

Als je vandaag uit de Pieterskerk stapt, loop je in een paar passen naar het poortje van het hofje. Binnen is het stil. De twaalf huisjes zijn van later dan Robinson; het hofje dateert van 1683. Van de eenentwintig Engelse woningen is niets over. Wat over is, is de plek.

Achter je ligt de kerk met zijn graf. Aan je zijde staat het museum in het oude kosterhuis. En boven de poort draait de schaduw van de zonnewijzer langzaam over de muur, zoals hij dat al meer dan drie eeuwen doet.

GA ER ZELF HEEN

De Pieterskerk staat midden in de Leidse binnenstad, aan het Pieterskerkhof. In de vroegere doopkapel is een kleine tentoonstelling over de Pilgrims, die de kerk samen met Erfgoed Leiden en Omstreken heeft ingericht, en daar ligt ook de grafsteen van John Robinson. In de kerk hangt de gedenkplaat uit 1928. De kerk wordt niet meer

als kerk gebruikt en is open voor bezoekers en evenementen. Kijk voor openingstijden op de website van de Pieterskerk Leiden.

Het Leiden American Pilgrim Museum zit in de vroegere kosterswoning aan de Kloksteeg 16, tegen de kerk aan; de ingang is via Museumcafé Pieter. Je ziet er oorspronkelijke voorwerpen en documenten over het leven van de Pilgrims in Leiden. Het museum is door trappen niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers. Kijk voor openingstijden en rondleidingen op de website van de Pieterskerk, waar ook het museum op staat.

Recht tegenover de kerk ligt het Hof van Jean Pesijn, Kloksteeg 21. De binnenplaats is vrij te bezoeken; houd het rustig, want er wonen mensen.

Wie het hele verhaal wil volgen, kan doorreizen naar Rotterdam-Delfshaven. Daar staat aan de Aelbrechtskolk de Oude of Pelgrimvaderskerk, een kerk uit 1417 die nog als kerk en als zaal wordt gebruikt. Kijk voor open dagen op de website van de Oude of Pelgrimvaderskerk.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de Pilgrims onder John Robinson kwamen in 1609 uit Amsterdam naar Leiden; het stadsbestuur gaf op 12 februari 1609 toestemming; de groep kocht grond bij de Pieterskerk en bouwde daar woningen voor arme gezinnen; Robinson schreef zich in 1615 in aan de universiteit; William Brewster drukte van 1617 tot 1619 in Engeland verboden boeken en de pers werd na Engelse druk in beslag genomen; in 1620 vertrok een deel van de groep met de Speedwell vanuit Delfshaven en daarna met de Mayflower; meer dan de helft bleef in Leiden; Robinson stierf in 1625 in Leiden en ligt in de Pieterskerk; de gedenkplaat in de kerk is van 1928; Bush sprak in 1989 in de Pieterskerk;

het Leiden American Pilgrim Museum verhuisde in 2025 naar de kosterswoning.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: het debat van Robinson met Episcopius en de afloop ervan (alleen uit Bradford, een volgeling van Robinson); de beschrijving van de laatste nacht, het afscheid en Robinsons knielend gebed in Delfshaven (Bradford); dat het knielen bij de huidige Pelgrimvaderskerk gebeurde.

Onbevestigd: de exacte datum van de begrafenis (4 maart 1625, één bron); de afkeer van orgel en klokken (één bron, een krantenartikel); de precieze vertrekdatum van de Mayflower uit Plymouth (6 of 16 september, door het verschil in kalender); het gebruik van een universiteitskerk als kapel, dat ik in één bron vond en hier heb weggelaten; de woorden van Robinsons afscheidspreek, die pas jaren later door Edward Winslow werden opgeschreven.

Duiding: dat Thanksgiving, het burgerlijk huwelijk of de Amerikaanse vrijheidsrechten mede uit Leiden komen, is een interpretatie die in Leiden vaak wordt genoemd, maar die niet door alle historici wordt gedeeld.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Pieterskerk Leiden, “Pilgrims” (tentoonstelling)
2. Pieterskerk Leiden, “Pilgrim Museum”
3. Leidsch Dagblad, 13 februari 2025, American Pilgrim Museum vindt nieuw thuis (pdf via Pieterskerk)
4. Sleutelstad, 17 maart 2025, museum opent in mei nieuw onderkomen (pdf via Pieterskerk)
5. Trouw, 19 februari 2022, Wandelen door het Leiden van de Pilgrims (pdf via Pieterskerk)
6. Erfgoed Leiden en Omstreken, The Pilgrims in Leiden

7. Universiteit Leiden, Van Leidse pelgrim tot Amerikaanse president (2015)
8. Universiteit Leiden, Pilgrims kwamen naar Leiden voor hersengym (2020)
9. Universiteit Leiden, Geschiedenis in vogelvlucht
10. Museum De Lakenhal, Leiden cloth
11. Mayflower 400 UK, Who was John Robinson?
12. Pilgrim Hall Museum, Exile in Holland
13. Pilgrim Hall Museum, The Voyage of the Mayflower & Speedwell
14. William Bradford, Of Plimouth Plantation, boek 1 hoofdstuk 7 (Early American Literature Anthology)
15. Words of John Robinson, Bradford over Robinson en Episcopius (CCEL)
16. Words of John Robinson, afscheid in Delfshaven (CCEL)
17. A.C. Carter, John Robinson and the Dutch Reformed Church, Studies in Church History 3 (1966)
18. American Heritage, The Dutch Door to America (1999)
19. Tamura Jones, Pastor John Robinson Memorial Tablet
20. Rijksmonumentenregister, Hof van Jean Pesijn (24984)
21. Museum De Lakenhal, gedenkbord 250 jaar Jan Pesijnshof
22. Oude of Pelgrimvaderskerk Delfshaven

Dordrecht: de zaal die er niet meer staat

In de Doelstraat in Dordrecht kun je lopen zonder te merken dat je langs een van de belangrijkste plekken uit de Nederlandse kerkgeschiedenis komt. Er staat geen zaal meer, geen poort, geen toren. Het gebouw dat hier stond, de Kloveniersdoelen, werd halverwege de negentiende eeuw afgebroken. Het Regionaal Archief Dordrecht noemt 1858 als jaar, andere bronnen houden het op 1857. Op de plek kwam een gevangenis, en ook die is weer verdwenen.

In dezelfde binnenstad staat wel iets dat er toen al stond. De Grote Kerk aan de Lange Geldersekaade, met haar toren die ruim twee meter uit het lood staat, is van ver te zien. Wie binnenloopt, vindt er onder meer houten koorbanken uit de zestiende eeuw.

Tussen die twee plekken speelde zich in 1618 en 1619 een vergadering af die een half jaar duurde en de kerk in Nederland voor eeuwen tekende. Er werd gebeden en gestreden. Er werden mensen weggestuurd. En er werd besloten tot de Bijbel die generaties Nederlanders zouden lezen.

In de winter van 2018 op 2019 hing er in de Doelstraat een tijdje een levensgroot doek met de gevel van de oude doelen erop, zo meldde de Vereniging van Vrienden van de Grote Kerk. Vierhonderd jaar

na dato kon je even zien wat er ontbrak. Daarna ging het doek weer weg.

TWEE HOOGLERAREN IN ÉÉN STAD

Het verhaal begint in Leiden, aan de universiteit. Daar werkten aan het begin van de zeventiende eeuw twee hoogleraren theologie die het grondig met elkaar oneens werden.

De ene was Franciscus Gomarus, in 1563 geboren in Brugge. Hij was sinds 1594 hoogleraar in Leiden. Gomarus hield vast aan een strenge vorm van de leer van Calvijn. Volgens die leer heeft God van tevoren besloten wie behouden wordt en wie niet. Dat noemen theologen predestinatie, voorbeschikking.

De andere was Jacobus Arminius. Hij werd in 1560 geboren in Oudewater, studeerde in Leiden, Basel en Genève, en was predikant in Amsterdam. In 1603 werd hij hoogleraar in Leiden, naast Gomarus. Arminius was gaan twifelen. Als God alles vooraf beslist, waar blijft dan de mens die zelf moet kiezen? Hij kwam uit bij wat later voorwaardelijke verkiezing heet: God kiest hen van wie Hij weet dat ze in geloof zullen antwoorden.

Het klinkt als een twistpunt voor geleerden. Maar het ging over de vraag die elke gelovige wel eens stelt. Ligt mijn redding helemaal bij God, of heb ik er zelf iets in te kiezen? Hoe zou jij die vraag beantwoorden?

EEN GESPREK DAT NIETS OPLOSTE

In 1608 liet Johan van Oldenbarnevelt de twee theologen tegenover elkaar debatteren. Oldenbarnevelt was landsadvocaat van Holland. Het gesprek bracht hen niet dichterbij elkaar.

Een jaar later was Arminius ernstig ziek. Op 19 oktober 1609 stierf hij in Leiden, negenenveertig jaar oud. De strijd stierf niet met hem.

Op 14 januari 1610 boden ongeveer veertig van zijn aanhangers een verzoekschrift aan bij de Staten van Holland. Zo'n verzoekschrift heette een remonstrantie, en zo kregen ze hun naam: remonstranten. De volgelingen van Gomarus antwoordden met een tegenstuk, de contraremonstrantie. Vanaf dat moment had het land twee kampen met een naam.

KERK EN POLITIEK DOOR ELKAAR

Wie deze geschiedenis eerlijk wil vertellen, kan de politiek er niet uit laten. De Republiek had sinds 1609 een bestand met Spanje, een wapenstilstand van twaalf jaar. In die rustige jaren kwamen de spanningen binnen het land naar boven.

De regenten van Holland, met Oldenbarnevelt voorop, wilden een brede volkskerk zonder al te veel theologische scherpslijperij. Volgens hen konden beide opvattingen naast elkaar bestaan, en Oldenbarnevelt vroeg de kerk om een oplossing die voor iedereen aanvaardbaar was. Die kwam er niet. De contraremonstranten zagen het anders. Voor hen stond de zuiverheid van de leer op het spel.

Stadhouder Maurits van Oranje, de legeraanvoerder van de Republiek, koos uiteindelijk partij. In juli 1617 ging hij openlijk naar een contraremonstrantse kerkdienst in de Kloosterkerk in Den Haag. Iedereen begreep wat dat betekende. Een maand later, op 4 augustus 1617, namen de Staten van Holland de Scherpe Resolutie aan. Steden mochten eigen huurtroepen in dienst nemen, waardgelders. Maurits zag daarin een aanval op zijn gezag.

Er speelde meer mee dan geloof. Tegenstanders verweten de remonstranten dat ze te toegeeflijk waren naar Spanje. De dichter Vondel hekelde in 1618 juist Gomarus en Maurits. Aan beide kanten vlogen de pamfletten en spotliedertjes over straat.

In de zomer van 1618 greep Maurits in. Hij ontbond de waardgelden. Eind augustus werden Oldenbarnevelt, de jurist Hugo de Groot en anderen gearresteerd. De weg naar een nationale synode lag open.

EEN PREEK IN HET KOOR

Een synode is een vergadering van afgevaardigden van de kerken, die samen beslissingen nemen over leer en kerkelijk leven. Deze synode werd uitgeschreven door de Staten-Generaal, het hoogste bestuur van de Republiek. Ze kwam samen in Dordrecht.

Op 13 november 1618 begon het in de Grote Kerk. Balthasar Lydius, predikant van Dordrecht, preekte in het koor in het Nederlands. Daarna trokken de afgevaardigden naar de Kloveniersdoelen, het gebouw van de schutterij, waar de mannen van de burgerwacht oefenden en samenkwamen. In de grote zaal op de bovenverdieping sprak Lydius hen opnieuw toe, deze keer in het Latijn.

Een prent van François Schillemans, gemaakt in 1618 en 1619 en opgedragen aan Maurits, laat die zaal zien op de dag van de opening. De deelnemers zijn genummerd, zodat de kijker in een legenda kon opzoeken wie wie was. Er waren ongeveer honderd aanwezigen. Predikanten en ouderlingen uit de provincies, hoogleraren, afgevaardigden van de Staten-Generaal. En gasten uit het buitenland: uit Engeland en Schotland, uit Duitse gebieden als de Palts, Hessen, Bremen en Emden, uit Zwitserland en uit Genève. Het werd een internationale vergadering van gereformeerde kerken.

Tot voorzitter werd Johannes Bogerman gekozen, predikant in Leeuwarden. Hij was een Fries, de zoon van een priester die protestant was geworden, en hij kende zijn Hebreeuws.

ZEVEN ZITTINGEN OVER EEN BIJBEL

Het eerste wat de synode deed, heeft het minst ruzie opgeleverd en het langst doorgewerkt. Tussen 19 en 27 november 1618 sprak de vergadering in zeven zittingen over een nieuwe Nederlandse Bijbelvertaling.

De synode wilde een vertaling rechtstreeks uit de grondtalen, het Hebreeuws en het Grieks. Volgens een overzicht van het Meeter Center van Calvin University noemde Bogerman de Engelse King James Bijbel en Spaanse en Italiaanse vertalingen als voorbeeld. Er kwamen afspraken over trouw aan de grondtekst, heldere taal en korte toelichtingen in de kantlijn. De apocriefe boeken, boeken die wel in de katholieke Bijbel staan maar niet in de Hebreeuwse, kwamen achterin, met een waarschuwende inleiding. Er werden vertalers aangewezen.

In diezelfde eerste weken sprak de synode over meer praktische zaken. Hoe moesten kinderen catechisatie krijgen, les in het geloof? Mochten kinderen van slaven gedoopt worden? Hoe moesten predikanten worden opgeleid? En wat moest er gebeuren tegen drukkers die van alles zonder toezicht uitgaven? Het zijn vragen uit het gewone leven van een kerk.

Het zou nog bijna twintig jaar duren voordat de nieuwe Bijbel er was.

EEN TAFEL IN HET MIDDEN

Begin december kwamen de remonstranten binnen. Ze waren gedaagd, en de bronnen noemen dertien tot vijftien man. Ze zaten aan een tafel midden in de zaal, met hun tegenstanders om zich heen.

Hun woordvoerder was Simon Episcopius, in 1583 geboren in Amsterdam en hoogleraar in Leiden. Op 6 of 7 december 1618 hield hij

een rede namens de remonstranten. De lexicons geven beide data. De remonstranten wilden het gesprek beginnen met hun bezwaren tegen de leer van de verwerping, de gedachte dat God sommige mensen van tevoren niet uitkiest. De synode wilde eerst van hen horen hoe zij hun eigen opvattingen uit de Bijbel verantwoordden.

Het werd wekenlang touwtrekken over de regels. Mochten de remonstranten zelf bepalen waar ze over spraken? Waren ze hier gesprekspartner of beklaagde? Ze trokken de bevoegdheid van de synode in twijfel. Hun tegenstanders vonden dat ze de zaak ophielden.

Een van de mannen tegenover Episcopus was Gomarus, die op de synode een leidende rol speelde als tegenstander van de leer van Arminius. Zijn oude collega was al negen jaar dood. Gomarus werd later hoogleraar in Groningen, waar hij in 1641 stierf.

Episcopus had op 13 november 1618, de dag waarop de synode in Dordrecht begon, in Leiden afscheid genomen van zijn studenten. Zo begon hij aan een reis die hem zijn ambt en zijn land zou kosten.

Een negentiende-eeuws biografisch woordenboek beschrijft Episcopus als kalm en verdraagzaam, zo kalm dat hij zijn tegenstanders vaak beschaamd deed staan. Het blijft het oordeel van een latere schrijver, met sympathie voor hem. Het laat wel zien hoe hij herinnerd werd.

“GAAT HEEN”

Op 14 januari 1619, in de zevenenvijftigste zitting, was het geduld van de voorzitter op. Bogerman stuurde de remonstranten de zaal uit. Zijn woorden zijn in het Latijn overgeleverd: “Dimittimini, exite”. In het Nederlands wordt dat weergegeven als “Gij wordt weggezonden, gaat heen.” Volgens National Geographic Historia was hij zichtbaar woedend.

Ik vind het een van de hardste zinnen uit deze hele geschiedenis. Een voorzitter die mannen wegstuurt met wie hij het oneens is, over de vragen waar ze hun leven aan gaven. Je kunt hem lezen als het einde van een eerlijk gesprek, of als het moment waarop een vergadering eindelijk verder kon. Beide lezingen bestaan tot vandaag.

Na die dag werd er over de remonstranten gesproken, niet meer met hen. De synode bestudeerde hun geschriften en schreef haar antwoord.

VIJF HOOFDSTUKKEN

Dat antwoord werden de Dordtse Leerregels. Er kwamen drie ontwerpen, en het laatste werd goedgekeurd en door alle afgevaardigden ondertekend. De leerregels volgen de vijf punten van de remonstranten en geven op elk punt een antwoord in vijf hoofdstukken. Ze verwerpen de opvattingen van de remonstranten en houden vast aan de leer dat God verkiest wie behouden wordt.

Op 24 april 1619 viel het vonnis over de remonstranten. Op 6 mei werd het openbaar gemaakt. Diezelfde dag werden de leerregels in de Grote Kerk in het Nederlands voorgelezen. De kerk was zo groot dat predikanten elkaar moesten afwisselen om overal verstaanbaar te zijn.

Daarna gingen de buitenlandse gasten naar huis. De Nederlanders bleven nog drie weken. Ze stelden een kerkorde vast, de Dordtse Kerkorde, met regels voor het gewone leven van de gemeenten.

Op 29 mei 1619 sloot de synode. Hoeveel zittingen er waren, hangt af van hoe je telt: de Vrienden van de Grote Kerk spreken van honderdvierenvijftig, andere bronnen van honderdtachtig, met de laatste weken erbij. Lydius preekte in de Grote Kerk een slotpreek over Jesaja 12. Daar staat: *U zult met vreugde water scheppen uit de bronnen van het heil.* (Jesaja 12:3)

Voor de ene helft van de kerk was het een dag van vreugde. Voor de andere helft begon iets heel anders.

HET BINNENHOF, 13 MEI 1619

Ruim twee weken voor het einde van de synode, op 13 mei 1619, werd Johan van Oldenbarnevelt op het Binnenhof in Den Haag onthoofd. Hij was ter dood veroordeeld wegens hoogverraad. Literatuurhistorici noemen zijn proces een schijnproces.

Het vonnis werd gevelld door een rechtbank, niet door de synode. Maar het viel in dezelfde weken en kwam uit dezelfde strijd. Hugo de Groot kreeg levenslang en werd opgesloten in slot Loevestein. In 1621 ontsnapte hij in een boekenkist.

Wat betekende de uitkomst voor de remonstrantse predikanten? Ongeveer tweehonderd van hen werden uit hun ambt gezet, onder wie de dichter Dirk Camphuysen. Ze moesten de Acte van Stilstand tekenen: een belofte om niet meer te preken. Volgens National Geographic Historia weigerden ongeveer tachtig van hen. Zij werden het land uit gezet. Episcopius werd naar Waalwijk gebracht, dat toen in Spaans gebied lag.

In Antwerpen kwamen de verbannen remonstranten in augustus en september 1619 bijeen, met Episcopius als voorzitter. Daar ontstond de Remonstrantse Broederschap. Episcopius schreef haar geloofsbelijdenis. Hij zwierf daarna langs Keulen en Rouen.

Ik wil niet over deze bladzijden heen lezen. Predikanten verloren hun gemeente, hun inkomen en hun land, omdat ze anders dachten over een vraag waar christenen tot vandaag niet uit zijn. Ook wie de Dordtse Leerregels met hart en ziel onderschrijft, kan dat verdriet zien.

TERUG, MAAR IN HET VERBORGEN

Na de dood van Maurits in 1625 werd het geleidelijk rustiger. Ballingen keerden terug. Episcopius kwam in augustus 1626 in Rotterdam aan. Hun leer bleef officieel verboden, en ze kerkten in schuilkerken, zoals De Rode Hoed aan de Keizersgracht in Amsterdam. In 1634 opende de broederschap een eigen opleiding voor predikanten, waar Episcopius de eerste hoogleraar werd. Hij stierf in 1643. Pas in 1795, met de Bataafse Republiek, werden de remonstranten officieel erkend.

Balthasar Lydius, de man die de synode opende en sloot, had in het begin van de twisten als gematigd gegolden. Volgens hetzelfde negentiende-eeuwse woordenboek werd hij later een van de felste tegenstanders van de remonstranten. Hij stierf in 1629.

Samen met de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus werden de Dordtse Leerregels de basis van het gereformeerde geloof. Ze hebben in gereformeerde kerken wereldwijd nog altijd gezag.

EEN BIJBEL VOOR DE STATEN

Het besluit van november 1618 moest nog worden uitgevoerd. Er waren discussies, en het duurde tot 1625 en 1626 voordat de Staten-Generaal de opdracht en de betaling rond hadden. Omdat zij betaalden, kreeg de vertaling haar naam: de Statenvertaling.

In 1626 begonnen de vertalers in Leiden, dicht bij de universiteit en haar bibliotheek. Er waren zes vertalers, drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament, uit verschillende gewesten gekozen. Bogerman was een van de vertalers van het Oude Testament, net als Willem Baudartius. Een groep revisoren las alles na, onder wie Jacob Revius uit Deventer. Er stierven vertalers onderweg, en in 1635 trof de pest de stad.

In 1637 was de Bijbel klaar. Hij werd gedrukt door Paulus Aerts van Ravesteyn in Leiden en aan de Staten-Generaal aangeboden. Bogerman was in december 1636 hoogleraar in Franeker geworden. Hij stierf in september 1637, het jaar waarin de Bijbel verscheen.

De Canon van Nederland noemt ongeveer een half miljoen exemplaren die tussen 1637 en 1657 werden gedrukt, in een land van zo'n twee miljoen mensen. Uitdrukkingen als "een doorn in het oog" en "verboden vrucht" komen uit deze vertaling. Lang werd gedacht dat de Statenvertaling het Algemeen Nederlands heeft gevormd. Taalkundigen zijn daar nu voorzichtiger over. Wel bleef zij tot rond 1950 de meest gelezen Bijbel in protestantse kerken.

Het raakt me dat de vertaling die het langst heeft doorgewerkt, voortkwam uit dezelfde vergadering die zoveel pijn veroorzaakte. Op 4 december 2010 werd in de Grote Kerk van Dordrecht de Herziene Statenvertaling gepresenteerd. Het woord keerde terug naar de stad waar het besluit viel.

EEN GEVEL OP EEN DOEK

In de Doelstraat is niets meer te zien. Geen zaal, geen tafel in het midden, geen bank waar Episcopius zat. De stenen zijn weg, en ook de gevangenis die op hun plaats kwam.

Wat bleef, zijn woorden. De vijf hoofdstukken van de leerregels, die nog altijd in kerken worden gelezen. De gemeenten van de remonstranten, die er nog altijd zijn. En een Bijbel die in miljoenen huizen op tafel lag. Wie in de Doelstraat staat, staat op de plek waar dat allemaal begon, in één zaal op de eerste verdieping die er niet meer is.

In dezelfde binnenstad staat de Grote Kerk er nog wel, met haar scheve toren boven de daken. Daar begon het, met een preek in het koor.

GA ER ZELF HEEN

De Grote Kerk staat aan de Lange Geldersekade 2 in de binnenstad van Dordrecht. Hier opende de synode op 13 november 1618 en hier werden op 6 mei 1619 de leerregels voorgelezen. Je ziet er onder meer de zestiende-eeuwse koorbanken en de toren van 65 meter, met 275 treden. Volgens de Vereniging van Vrienden van de Grote Kerk is er in de kapellen van de zuidelijke zijbeuk een vaste tentoonstelling over de synode, gemaakt samen met het Dordrechts Museum. De kerk is niet het hele jaar open voor bezoekers. Kijk voor openingstijden op de website van de Grote Kerk Dordrecht.

De Kloveniersdoelen stond aan de Doelstraat, in dezelfde binnenstad. Van het gebouw is niets over, en ik heb geen blijvend gedenkteken op de plek kunnen vinden. Volgens de site van de Grote Kerk bewaart het Dordrechts Museum nog wel een schoorsteenmantel uit het gebouw, uit de benedenzaal.

Je kunt het combineren met Hof van Nederland, aan het Hof in de binnenstad. Dat museum vertelt over de Eerste Vrije Statenvergadering van 1572, een ander keerpunt dat in Dordrecht plaatsvond. Kijk voor openingstijden op de website van Hof van Nederland.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de strijd tussen Arminius en Gomarus in Leiden; de Remonstrantie van 14 januari 1610; Maurits in de Kloosterkerk (juli 1617); de arrestatie van Oldenbarnevelt in augustus 1618 en zijn onthoofding op 13 mei 1619; de opening van de synode op 13 november 1618 in de Grote Kerk en de zittingen in de bovenzaal van de Kloveniersdoelen; Bongerman als voorzitter; het besluit tot een nieuwe Bijbelvertaling in november 1618; het wegsturen van de remonstranten op 14 januari 1619; de leerregels in vijf hoofdstukken; de sluiting op 29 mei 1619;

het afzetten van ongeveer tweehonderd remonstrantse predikanten; de Remonstrantse Broederschap (1619); het verschijnen van de Statenvertaling in 1637; de afbraak van de Kloveniersdoelen rond 1857 of 1858.

Alleen uit overlevering of één bron: de precieze woorden van Bogerman (“Dimittimini, exite”) en dat hij zichtbaar woedend was; het oordeel over de kalmte van Episcopius en over de latere felheid van Lydius (negentiende-eeuws lexicon); de voorbeelden die Bogerman noemde voor de nieuwe vertaling; de slotpreek van Lydius over Jesaja 12; het voorlezen met afwisselende predikanten op 6 mei; de schoorsteenmantel in het Dordrechts Museum; de vaste tentoonstelling in de Grote Kerk.

Onbevestigd: de datum van de rede van Episcopius (6 of 7 december 1618); het aantal gedaagde remonstranten (dertien tot vijftien); het aantal zittingen (154 of 180); het jaar van de afbraak (1857 of 1858); het precieze aantal predikanten dat in ballingschap ging.

Duiding: of de synode een eerlijk gesprek was of een proces met een vaststaande uitkomst, is tot vandaag een punt van verschil tussen historici en tussen kerken.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. National Geographic Historia, “De Synode van Dordrecht: een historisch keerpunt” (2018)
2. Grote Kerk Dordrecht, “Synode van Dordrecht”
3. Grote Kerk Dordrecht, “Kloveniersdoelen te zien in de Doelstraat” (2018)
4. Grote Kerk Dordrecht, contact en bezoekadres
5. Regionaal Archief Dordrecht, beeldbank: De Kloveniersdoelen aan zijde van het Stek

6. Van der Aa, Biographisch Woordenboek: Balthazar Lydius (via DBNL)
7. Van der Aa, Biographisch Woordenboek: Simon Episcopus (via DBNL)
8. Onze Eeuw (1918), over de synode in de Kloveniersdoelen (via DBNL)
9. Oud stadsschoon, over de afbraak van de Kloveniersdoelen (via DBNL)
10. Rijksmuseum, François Schillemans, De Synode van Dordrecht (1618-1619)
11. Donald Sinnema, virtuele rondleiding Synode van Dordt (Canadian Reformed Theological Seminary)
12. Simonetta Carr, "Johannes Bogerman and His Powdering Speech" (Place for Truth, 2019)
13. Britannica, Jacobus Arminius
14. Britannica, Franciscus Gomarus
15. Literatuurgeschiedenis.org, over de twist tussen remonstranten en contraremonstranten
16. Literatuurgeschiedenis.org, over de Statenvertaling
17. Canon van Nederland, De Statenbijbel
18. Meeter Center, Calvin University, "The Statenvertaling Bible"
19. Statenbijbelmuseum, "De Bijbel in Dordrecht"
20. Wikipedia, Synode van Dordrecht (startpunt)
21. Hof van Nederland

's-Hertogenbosch: de kathedraal die moest wachten

Wie op de Parade in 's-Hertogenbosch staat, kijkt omhoog. De Sint-Jan vult het plein. Hoog op de randen staan engelen in steen, een paar van hen pas gemaakt bij de laatste restauratie. De kerk is elke dag open. Je kunt de toren beklimmen, langs het carillon en het uurwerk. Binnen wordt een klein Mariabeeld vereerd, de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch.

Het is een katholieke kathedraal, de zetel van de bisschop. Het lijkt alsof het altijd zo geweest is. Zo was het niet.

In september 1629 werd in deze kerk de eerste hervormde dienst gehouden. De bisschop moest de stad uit. Het Mariabeeld verdween naar Brussel. En de katholieke boeren en ambachtslieden in de dorpen rond de stad gingen ruim anderhalve eeuw naar de kerk in een schuur.

Dit is het verhaal van die kerk, van de man die haar als laatste bisschop verliet, en van de schuren waar het geloof van Brabant bleef wonen.

GEDOOPT ONDER DEZELFDE GEWELVEN

Michael Ophovius werd op 22 januari 1570 gedoopt in de Sint-Jan. Hij was een Bossche jongen. Op zijn vijftiende trad hij in bij de dominicanen in Antwerpen, een kloosterorde van predikers. De dominicanen worden ook predikheren genoemd, omdat preken hun eerste taak is.

Ophovius werd in 1593 in Leuven tot priester gewijd. In 1609 promoveerde hij tot doctor in de theologie. Hij was een geleerd man, maar historicus Wim Cöp noemt hem vooral een “dominicaan in hart en nieren”. Wat dat betekende, zou later blijken.

De kerk waarin hij gedoopt werd, had toen al een onrustige geschiedenis. Sinds 1559 was de Sint-Jan de kathedraal van een nieuw bisdom. Op 22 augustus 1566 trok de Beeldenstorm door de stad. Beelden, boeken en kerkmeubels in de Sint-Jan werden vernield. Een paar jaar later keerde het tij weer: met steun uit Brussel kreeg de katholieke kerk de stad terug, en in april 1577 verlieten de meeste protestanten 's-Hertogenbosch. Ophovius groeide dus op in een stad waar de ene groep christenen de andere al eens had zien vertrekken. In 1629 zou het andersom gaan.

Het land waarin hij opgroeide, was gescheurd. De Nederlanden waren in opstand tegen de Spaanse koning. In het noorden was de Republiek ontstaan, met de gereformeerde kerk als openbare kerk. Het zuiden bleef onder Spanje en bleef katholiek. 's-Hertogenbosch lag precies op die breuklijn. De stad hoorde bij het zuiden, maar een groot deel van het omringende land lag al binnen het bereik van de Republiek.

In 1623 reisde Ophovius in de Republiek. Hij nam een boodschap mee van de regering in Brussel voor de gouverneur van Heusden. Die gouverneur moest worden overgehaald om de Spaanse kant te

kiezen. Het liep anders. Ophovius werd gearresteerd, eerst vastgehouden in Heusden, daarna in de Gevangenpoort in Den Haag.

Hoe het precies zat, is niet helemaal duidelijk. Lang werd aangenomen dat een verre neef van de gouverneur de zaak alleen had opgezet. Cöp acht het in een artikel uit 2017 mogelijk dat Ophovius in een hinderlaag liep, met medeweten van de gouverneur en misschien van prins Maurits. Een veroordeling wegens hoogverraad kwam er niet. Na bijna twee jaar werd hij vrijgelaten bij een gevangenenruil: ongeveer vijftig gevangenen van de Republiek tegen tweehonderdveertig of meer van de andere kant.

BISSCHOP VAN EEN VERDEELD BISDOM

In 1626 keurde paus Paulus V zijn benoeming goed. Hij werd dat jaar in Antwerpen tot bisschop gewijd. Op 30 oktober 1626 werd hij plechtig ontvangen in zijn eigen stad. Hij werd bisschop van de kathedraal waar hij als baby gedoopt was.

Het werd een onrustige tijd. Een derde van zijn bisdom lag al in de Republiek, waar katholieke priesters niet openlijk mochten werken. Ophovius bleef wat hij was: een prediker. Op zon- en feestdagen stond hij zelf op de preekstoel van de Sint-Jan.

Drie jaar lang preekte de bisschop iedere zondag in deze kerk. Daarna zou er ruim anderhalve eeuw geen katholieke preek meer klinken.

EEN DIJK VAN VIJFENVEERTIG KILOMETER

Op 30 april 1629 verscheen het leger van de Republiek op de Vugherheide, ten zuiden van de stad. De opperbevelhebber was Frederik Hendrik, prins van Oranje en stadhouder. Hij sloeg zijn hoofdkwartier op in Vught.

's-Hertogenbosch lag in een moeras en was moeilijk te bereiken. Frederik Hendrik koos daarom voor een andere aanpak. Vanaf 3 mei begonnen vierentwintigduizend voetsoldaten aan een ring van dijken en schansen rond de stad. Die linie moest vijfenveertig kilometer lang worden. De rivieren de Dommel en de Aa werden afgedamd, zodat het water de belegeraars niet meer hinderde. Op 18 mei was de stad volledig ingesloten. In totaal had de Republiek zo'n achtentwintigduizend man bijeengebracht. In het legerkamp bij Vught alleen al lagen er zestien- tot zeventienduizend. De Bossche Encyclopedie noemt Frederik Hendrik met zijn bijnaam: de Stedendwinger.

Binnen de muren zochten mensen steun bij de heilige beelden in de Sint-Jan, zo vertelt de Bossche Encyclopedie. De belegering duurde de hele zomer.

EEN ORANJE VLAG OP DE TOREN

Op 11 september 1629 ontplofte een mijn onder een van de bolwerken. De verdediging brak. Drie dagen later, op 14 september, gaf de stad zich over.

In Vught werd onderhandeld over de voorwaarden. De Bossche delegatie werd geleid door bisschop Ophovius. Hij vroeg om godsdienstvrijheid voor de katholieke burgers en om een plaats voor de stad in de Staten-Generaal, het bestuur van de Republiek. Hij kreeg geen van beide.

Volgens een verhaal dat in de Engelstalige literatuur rondgaat, had Frederik Hendrik zelf de katholieken wel enige vrijheid willen geven, maar zwichtte hij voor de calvinistische predikanten. Een Nederlandse bron die dat bevestigt, heb ik niet gevonden. Vast staat dat de Republiek koos voor dezelfde strengheid als in de rest van het land. Ophovius zette als eerste zijn handtekening onder het verdrag van overgave.

Een lokaal verhaal noemt zelfs de naam van de soldaat die de oranje vlag op de Sint-Janstoren plantte: Pieter Jansen uit Vlissingen. Dat verhaal ken ik maar uit één bron.

TWEE DAGEN LATER

Op 17 september 1629 trok Frederik Hendrik de stad binnen. Twee dagen later, op 19 september, werd in de Sint-Jan de eerste hervormde dienst gehouden. Zo staat het op de eigen website van de kathedraal.

Alles veranderde in een paar weken. Katholieke priesters en kloosterlingen kregen twee maanden om de stad te verlaten. Het bezit van de kerk ging naar de Staten-Generaal. Volgens één bron mochten de vrouwenkloosters blijven bestaan tot de laatste zuster die er in 1629 woonde, was overleden. Nieuwe zusters kwamen er niet bij.

De stad bleef katholiek van hart. Ongeveer een vijfde van de bevolking werd protestant. De rest bleef bij het oude geloof en kwam samen in schuilkerken, ruimtes die van buiten niet als kerk te herkennen waren.

Voor de kleine hervormde gemeente was de Sint-Jan veel te groot. Ze hing er een nieuwe zware klok in en grote kroonluchters. Maar het onderhoud van zo'n gebouw was niet op te brengen. In de eeuwen daarna raakte de kerk in verval. Toen de restauratie in 1859 begon, groeiden er planten op delen van het gebouw.

HET BEELD DAT NAAR BRUSSEL GING

Bij de vertrekkende katholieken hoorde ook een kostbaar bezit: het beeld van de Zoete Lieve Vrouw. Volgens het mirakelboek van de kerk was het rond 1380 gevonden in een bouwloods bij de Sint-Jan. Het werd vereerd als een beeld waarbij wonderen gebeurden.

In 1629 werd het de stad uit gebracht, naar Brussel. Het zou daar blijven tot ver in de negentiende eeuw.

Waarom zou je een klein beeld meenemen als je stad verloren is? Voor een protestantse lezer is die vraag misschien moeilijk te volgen. Voor de Bossche katholieken hoorde het beeld bij hun kerk en hun stad.

DE TWINTIGSTE NOVEMBER

Ophovius bleef nog twee maanden. Op 20 november 1629 verliet hij 's-Hertogenbosch voorgoed. Andere bronnen noemen 12 november.

Hij werd een bisschop zonder kathedraal. Vanaf maart 1630 woonde hij meestal op het kasteel van Geldrop, als gast van de heer van Geldrop, Amand van Horne. Van daaruit probeerde hij het werk voort te zetten: preken, mensen aansporen om trouw te blijven aan het katholieke geloof. In november 1636 vertrok hij uit Geldrop. Hij vreesde dat de Republiek hem opnieuw zou oppakken.

Hij ging naar het huis van de dominicanen in Lier, in het zuiden. Daar stierf hij op 4 november 1637. Volgens de Engelse Wikipedia was hij toen bijna berooid. Op 5 januari 1638 werd hij begraven in de kerk van de predikheren in Antwerpen, de orde waar hij als vijftienjarige was binnengegaan.

EEN SCHUUR AAN DE RAND VAN HET DORP

Wat in de stad gebeurde, gebeurde ook op het platteland. Na de Vrede van Münster in 1648 werd de grens tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden vastgelegd. Het noorden van Brabant hoorde voortaan definitief bij de Republiek. Het werd een Generaliteitsland: een gebied dat wel onder de Republiek viel, maar geen eigen stem had in de Staten-Generaal. De bewoners waren onderdanen, geen bondgenoten.

In de dorpen moesten de katholieken hun kerken afstaan. In Oirschot gebeurde dat na 1648. In Gilze namen de protestanten de Sint-Petrus Bandenkerk in gebruik. De meeste dorpelingen bleven katholiek. Waar moesten ze heen?

Het antwoord werd een schuur. Een schuurkerk was een kerkruimte in een gebouw dat er van buiten uitzag als een boerenschuur. Na verloop van tijd werden zulke kerken gedoogd, als ze maar niet opvielen. Volgens de Nederlandse Wikipedia betaalden de gemeenten daarvoor geld aan de plaatselijke overheid, een soort afkoopsom voor de oogluikende toelating. Voor Brabant heb ik dat niet in een tweede bron kunnen nagaan.

Museum Catharijneconvent schrijft dat in Noord-Brabant en Limburg “vrijwel elk dorp” zo’n schuurkerk had. Ze waren van buiten sober en van binnen vaak rijk ingericht. Ook na 1672, toen er meer ruimte kwam voor katholieken, mochten ze nergens uit hun schuil- en schuurkerken komen. Het duurde van de tweede helft van de zeventiende eeuw tot in de negentiende.

In zo’n schuur werd de mis gevierd. De pastoors woonden tussen hun mensen in het dorp. Hun namen zijn meestal vergeten.

DE NACHT VOOR DE INWIJDING

Een paar van die verhalen zijn bewaard gebleven.

In Oirschot bouwden de katholieken in 1677 een schuurkerk op een hoek waar nu de Spoordonkseweg, de Nieuwstraat en de Gasthuisstraat samenkomen. De pastoors woonden lange tijd verspreid in het dorp. In 1763 liet pastoor-deken Petrus van Helmont een eigen pastorie bouwen, vlak bij de schuurkerk. Dat huis staat er nog.

In Gilze lag de schuurkerk aan de noordrand van het dorp. In 1761 was die aan vervanging toe. Op dezelfde plek werd een nieuwe ge-

bouwd. De inwijding was vastgesteld op 19 juni 1762. In de nacht daarvoor brandde de nieuwe kerk af. De dorpelingen moesten terug naar het tijdelijke onderkomen aan de Alphensebaan, en daar bleven ze kerken.

Meer dan de feiten geeft de bron van de heemkundekring niet. Over wat de mensen van Gilze die ochtend voelden, wil ik niets verzinnen. Heb jij weleens lang naar iets toegewerkt en het op de laatste dag zien verdwijnen?

Ik moet hier eerlijk zijn over iets anders. Ik zocht voor dit boek een bewaarde katholieke schuurkerk in Brabant, met een deur die open kan, zodat je erin kunt staan. Ik heb er geen gevonden die ik met zekerheid kon aanwijzen. Van de ongeveer vijfenvijftig Brabantse schuurkerken die volgens kunsthistoricus Wies van Leeuwen door nieuwbouw zijn vervangen, werden de meeste tussen 1795 en 1844 afgebroken. Er kwamen kerken met torens voor in de plaats. De schuren verdwenen.

NAPOLEON OP DE PARADE

Het einde kwam van buiten. In 1795 viel de Republiek en kwam de Bataafse Republiek, gesteund door Frankrijk. Op 5 augustus 1796 werd bij decreet vastgelegd dat er geen bevoorrechte of heersende kerk meer zou zijn. Katholieken waren voortaan gelijk voor de wet.

In de dorpen ging het per plaats anders. In Oirschot keerden de katholieken rond 1800 terug naar de grote kerk. In Gilze duurde het tot 1818. Er lagen honderdzeventig jaar tussen.

In 's-Hertogenbosch was de Sint-Jan een ingewikkelder zaak. Het was de grootste kerk van de stad, en de hervormde gemeente gebruikte haar al bijna twee eeuwen. Je kunt je afvragen wat rechtvaardig is als twee groepen christenen allebei een kerk als de hunne zien.

De katholieken hadden haar gebouwd. De protestanten hadden er ruim honderdtachtig jaar hun diensten gehouden.

De beslissing kwam van een keizer. Op 26 april 1810 richtte Napoleon bij decreet het bisdom 's-Hertogenbosch opnieuw op. In mei 1810 bezocht hij zelf de stad. Hij beloofde de katholieken dat ze hun kerk terug zouden krijgen. Een bron dateert zijn besluit op 10 mei 1810.

Soms wordt het aan zijn broer Lodewijk Napoleon toegeschreven, die toen koning van Holland was. De bronnen die ik las, noemen allemaal Napoleon Bonaparte zelf.

Een belofte is nog geen overdracht. Volgens de kathedraal zelf bleef de Sint-Jan tot 1813 in gebruik bij de hervormden. Na de val van Napoleon duurden de onderhandelingen jaren. Op 11 december 1816 tekende koning Willem I het besluit waarmee de Sint-Jan definitief aan de katholieken werd teruggegeven. Ze moesten er zestigduizend gulden voor betalen, als vergoeding voor de protestanten. De toren werd eigendom van de gemeente. De hervormde gemeente kreeg geld voor een nieuwe kerk, die tussen 1818 en 1821 werd gebouwd.

Het werd een schikking. Beide gemeenten droegen er iets van mee.

EEN PROCESSIE IN DECEMBER

Er ontbrak nog één ding. In 1853 werden in Nederland de katholieke bisdommen opnieuw ingesteld. Bisschop Zwijsen, dat jaar benoemd in 's-Hertogenbosch, zette zich in om het beeld van de Zoete Lieve Vrouw terug te halen uit Brussel. Het lukte. Ook het oude mirakelboek kwam terug.

Op 27 december 1853, het feest van de evangelist Johannes, werd het beeld in een plechtige processie de Sint-Jan weer binnengedra-

gen. De kerk was nog vervallen. Zes jaar later begon de eerste grote restauratie, die tot rond 1946 zou duren. In 1929 kreeg de kerk de eretitel basiliek.

Jezus zei het lang voor er kathedralen of schuren waren: *Want waar twee of drie in Mijn Naam bijeengekomen zijn, daar ben Ik in hun midden.* (Mattheüs 18:20). Het geldt voor een kathedraal. Het gold ook voor een schuur in Gilze.

Wie nu de Sint-Jan binnenloopt, ziet een kerk die drie restauraties achter de rug heeft. De laatste begon in 1998 en was eind 2010 klaar. De kerk stond ongeveer tien jaar in de steigers, en gevels werden steen voor steen uit elkaar gehaald om verroeste ankers te vervangen. Op de randen staan nieuwe engelen naast oude.

Als ik er binnenkom, gaat het mij om het verhaal rond het kleine beeld: een bisschop die met zijn handtekening zijn stad verloor, een beeldje dat twee eeuwen in ballingschap ging, en een volk dat ondertussen gewoon doorging in schuren.

Je hoeft geen katholiek te zijn om te zien wat het hen kostte. Je hoeft geen protestant te zijn om te begrijpen dat ook de hervormde Boschenaren, die hun kerk na bijna twee eeuwen moesten afstaan, iets verloren.

In 1816 werd de toren van de stad en de kerk weer van de bisschop. En aan de rand van een dorp in de Kempen staat nog een stuk muur van een schuur.

GA ER ZELF HEEN

De Sint-Janskathedraal staat op de Parade in de binnenstad van 's-Hertogenbosch. De kerk is een kathedrale basiliek en Nationaal Monument. Je kunt binnen rondlopen, de toren beklimmen langs het carillon en het uurwerk, en er worden rondleidingen gegeven door

de kerk en de toren. Kijk voor openingstijden en rondleidingen op de website van de Sint-Janskathedraal.

In Oirschot, ten zuiden van Den Bosch, staat aan de Nieuwstraat 39 de pastorie die pastoor-deken Petrus van Helmont in 1763 bouwde naast de schuurkerk. Het is nu een woonhuis, dus je bekijkt het van buiten. Op de hoek van de Spoordonkseweg, de Nieuwstraat en de Gasthuisstraat is nog een deel van de muur van de schuurkerk uit 1677 te zien. Combineer het met de Sint-Petruskerk aan de Markt, de grote kerk waar de katholieken van Oirschot rond 1800 naar terugkeerden.

In Gilze staat de Sint-Petrus Bandenkerk aan de Kerkstraat, de kerk waar de katholieken in 1818 terugkwamen na honderdzeventig jaar. De plek van de oude schuurkerk ligt aan de huidige Abdis van Thornstraat, aan de noordrand van het dorp.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de doop van Ophovius in de Sint-Jan (1570), zijn intrede bij de dominicanen (1585), zijn gevangenschap in 1623 tot 1624, zijn ontvangst als bisschop op 30 oktober 1626; het beleg vanaf 30 april 1629 en de overgave op 14 september 1629; Ophovius als leider van de Bossche delegatie en eerste ondertekenaar; de eerste hervormde dienst in de Sint-Jan op 19 september 1629; het vertrek van de geestelijkheid; het beeld van de Zoete Lieve Vrouw dat naar Brussel ging en op 27 december 1853 terugkeerde; de dood van Ophovius op 4 november 1637 in Lier; het decreet van 1796; de oprichting van het bisdom door Napoleon in april 1810 en zijn belofte tijdens zijn bezoek in mei 1810; het besluit van Willem I van 11 december 1816; de schuurkerken in vrijwel elk Brabants dorp.

Alleen uit overlevering of één bron: de vondst van het Mariabeeld rond 1380 (mirakelboek); de vlag van Pieter Jansen uit Vlissingen; de uitzondering voor de vrouwenkloosters; de brand in Gilze in de nacht voor 19 juni 1762 (heemkundekring); de schuurkerk van 1677 en de pastorie van 1763 in Oirschot (VisitBrabant); het recognitiegeld voor schuurkerken.

Onbevestigd: dat Frederik Hendrik de katholieken zelf vrijheid had willen geven; de vraag wie Ophovius in 1623 in de val liet lopen; dat hij arm stierf. De datum van zijn vertrek (20 of 12 november 1629) en het moment waarop de hervormden de Sint-Jan echt verlieten (1810 of 1813) verschillen per bron.

Duiding: de teruggave van de Sint-Jan wordt soms aan Lodewijk Napoleon toegeschreven. Alle geraadpleegde bronnen noemen keizer Napoleon Bonaparte, en de definitieve overdracht kwam pas in 1816 van koning Willem I.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Sint-Janskathedraal, Geschiedenis
2. Sint-Janskathedraal, Bezoekersinformatie
3. Wim Cöp, "Het proces en de vrijlating van Michael Ophovius", Noordbrabants Historisch Jaarboek 34 (2017)
4. Noordbrabants Historisch Jaarboek, samenvatting artikel Cöp
5. Bossche Encyclopedie, Verhalenboek Linieboek 1629
6. Archimon, Sint-Jan 's-Hertogenbosch
7. In Your Pocket, Historie St Jan
8. Wikipedia, Michael Ophovius (startpunt)
9. Wikipedia, Siege of 's-Hertogenbosch (startpunt)
10. Wikipedia, Great Church 's-Hertogenbosch (startpunt)
11. Wikipedia, Schuurkerk (startpunt)
12. Museum Catharijneconvent, Rapport Schuilkkerken

13. Wies van Leeuwen, De verdwenen kerken van Noord-Brabant (fragment)
14. VisitBrabant, Pastorie van de schuurkerk Oirschot
15. Heemkundekring Molenheide, De kerken in Gilze en Rijen (nr. 42)
16. Radboud Universiteit, Kalender rooms-katholiek Nederland

Utrecht: een preek over een jongen tussen de leraars

Wie op het Domplein in Utrecht staat, kijkt naar een gat. Aan de ene kant rijst de Domtoren op, aan de andere kant staat de Domkerk. Daartussen ligt een plein waar een kerkschip hoort te staan. In 1674 blies een grote storm het middenschip weg. Het koor en de toren bleven overeind, en wat er tussen lag, werd in de negentiende eeuw opgeruimd. Zo ontstond het plein.

Aan het plein staat ook het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht, met een voorgevel in neorenaissancestijl uit de jaren 1891 tot 1894. Wie goed kijkt, ziet een knik in die gevel. Als compromis met de gotische kerk ernaast werd het gebouw verder van de kerk af gezet dan eerst de bedoeling was. Achter die gevel zit iets dat veel ouder is: de Aula, de oude kapittelzaal van de Dom, die teruggaat tot 1462. Daar werd in 1579 de Unie van Utrecht getekend. En daar kreeg in 1636 een nieuwe universiteit haar eerste plek.

Vlak bij het plein, tussen de Domstraat en het Pieterskerkhof, ligt een korte straat met een naam die de meeste voorbijgangers niets zal zeggen: de Voetiusstraat. Ze draagt de naam van een man die hier tweeënveertig jaar les gaf en preekte. Gisbertus Voetius was de

eerste hoogleraar theologie van Utrecht. Hij wilde dat geleerdheid en een godvrezend leven bij elkaar bleven. Daar heeft hij voor gepreekt, en daar heeft hij ook hard voor gevochten.

EEN JONGEN UIT HEUSDEN

Hij heette eigenlijk Gijsbert Voet. Hij werd geboren op 3 maart 1589 in Heusden, een vestingstadje aan de Maas. Het waren de jaren van de Opstand tegen Spanje. Volgens een Engelstalige levensschets sneuvelde zijn vader, Paul Voet, in die oorlog toen Gijsbert acht jaar oud was. Ik heb dat niet in een tweede bron kunnen terugvinden.

Op zijn vijftiende ging hij naar Leiden. Hij studeerde er van 1604 tot 1611, in de jaren dat daar twee hoogleraren met elkaar botsten, Franciscus Gomarus en Jacobus Arminius. Het ging over de vraag of God vooraf beslist wie behouden wordt. Voetius kreeg les van allebei, maar Gomarus vormde hem. Hij koos voor de strenge lijn van de leer van Calvijn en heeft die nooit meer losgelaten.

In 1611 werd hij predikant in Vlijmen, een dorp in de buurt van zijn geboortestad. Een jaar later trouwde hij met Deliana van Diest. Ze kregen tien kinderen.

ACHT PREKEN PER WEEK

In 1617 kwam hij terug in Heusden, nu als predikant van zijn eigen stad. Volgens een oude theologische encyclopedie preekte hij daar acht keer per week. Tussen die preken door leerde hij Arabisch.

Een jaar later zat hij in Dordrecht, op de grote synode van 1618 en 1619 waar de strijd uit zijn studietijd werd beslecht. Hij was de jongste afgevaardigde. De synode wees de leer van de volgelingen van Arminius af. Voetius stond aan de kant die won. Hij bleef er later tegen schrijven.

In 1629 trok hij volgens dezelfde levensschets met het Staatse leger mee naar het beleg van 's-Hertogenbosch, als veldprediker. Na de inname van de stad hielp hij er de gereformeerde kerk op te bouwen. Heusden bleef zijn standplaats.

EEN PREDIKANT UIT MIDDELBURG

In diezelfde jaren preekte in Middelburg een man die op Voetius grote indruk maakte. Willem Teellinck werd in 1579 geboren in Zierikzee. Hij studeerde rechten, maar in 1604 woonde hij negen maanden in het Engelse Banbury, tussen de puriteinen. Dat waren Engelse protestanten die een zuivere kerk en een heilig dagelijks leven zochten. Volgens de Amerikaanse theoloog Joel Beeke geloofde Teellinck dat God hem daar had bekeerd. Hij studeerde theologie in Leiden en werd predikant, vanaf 1613 in Middelburg. Daar stierf hij in 1629.

Teellinck wordt vaak de vader van de Nadere Reformatie genoemd. Dat woord vraagt uitleg. De Reformatie van de zestiende eeuw had de leer van de kerk hervormd. De mannen en vrouwen van de Nadere Reformatie vonden dat het daar niet bij mocht blijven. Het leven zelf moest ook hervormd worden: in het gezin, op het werk, in de politiek. Een Nederlandse studie omschrijft het als een beweging die alle terreinen van het bestaan wilde doordringen van Gods Woord.

Voetius heeft Teellinck een paar keer horen preken. Ook voor wat volgt steun ik op Beeke. Voetius wenste later dat meer predikanten in het land zo zouden preken. Toen in 1635 Teellincks boek *Het Nieuwe Jeruzalem* na zijn dood verscheen, schreef Voetius het voorwoord. Hij noemde hem een tweede Thomas a Kempis, naar de middeleeuwse schrijver van *De navolging van Christus*. Helemaal eens waren ze het niet: Teellinck was volgens Voetius te streng over

de zondagsrust. Maar de lijn was gelegd. Wat Teellinck in Zeeland preekte, zou Voetius in Utrecht gaan onderwijzen.

EEN ONVERWACHTE ROEPING

Utrecht had al lang een universiteit gewild. Al in 1470 was er een voorstel geweest. Het kwam er pas van in 1632, toen de vroedschap, het stadsbestuur, besloot tot een Illustre School. Dat was een hogeschool die academisch onderwijs gaf maar geen graden mocht verlenen. De stad betaalde alles zelf. In 1634 ging de school open, met theologie, rechten en letteren. Het Groot Kapittelhuis naast de Dom, de zaal die nu de Aula heet, werd verbouwd tot twee collegezalen.

Voor de theologie viel de keuze op Voetius. Hij was vijfenveertig en predikant in Heusden. Hij werd hoogleraar in de theologie en de oosterse talen. Jaren later, terugkijkend op zijn loopbaan, noemde hij het in het Latijn een onverwachte en plotselinge roeping tot het werk op school.

Herken je dat? Dat je op een plek zit waar je dacht te blijven, en dat er dan iemand aanklopt met een vraag die je leven verlegt? Voetius nam de benoeming aan.

GODZALIGHEID EN WETENSCHAP

Een nieuwe hoogleraar begon met een openbare rede, een oratie. Voetius koos voor zijn oratie in 1634 een titel die veel zegt: *De pietate cum scientia coniungenda*. Dat betekent: over het verbinden van godzaligheid met wetenschap. Godzaligheid is een oud woord voor een leven dat helemaal op God gericht is, in wat je denkt, voelt en doet.

De volledige tekst heb ik niet gelezen, en de precieze dag en zaal heb ik niet kunnen vinden. Wel vatten latere onderzoekers de inhoud eensgezind samen. Voetius riep de studenten op hun studie te doen

in ware godzaligheid. Al het wetenschappelijke werk moest dienen tot de eer van God en het heil van mensen. Een schrijver in het blad *The Banner of Truth* vatte het zo samen: godzaligheid hoort in het hoofd én in het hart.

Het klinkt vanzelfsprekend voor een theoloog. Maar het ging over alle studie aan de nieuwe school, en het viel in de jaren dat de filosofie van Descartes opkwam. Een Zuid-Afrikaanse studie schrijft dat de rede de toon zette voor alles wat Voetius daarna in Utrecht deed.

ZONDAG 13 MAART 1636

Twee jaar later was het zover. De Staten van Utrecht besloten de Illustre School te verheffen tot een universiteit, die wel graden mocht verlenen. Op de zondag voor de plechtige opening stond Voetius op de preekstoel van de Domkerk.

Volgens hoogleraar J.J.L. Valeton, die in 1886 op dezelfde preekstoel stond voor het tweehonderdvijftigjarig bestaan van de universiteit, was dat op 13 maart 1636. Utrecht rekende toen nog met de oude, Juliaanse kalender. Op onze kalender was het 23 maart. Een andere bron noemt 16 maart, maar dat was volgens twee andere bronnen de dag van de opening zelf.

Voetius koos een tekst over een jongen van twaalf. Jezus was met Zijn ouders naar Jeruzalem gegaan en bleef achter in de tempel. *En het gebeurde dat zij Hem na drie dagen in de tempel vonden, terwijl Hij te midden van de leraars zat, naar hen luisterde en vragen aan hen stelde* (Lukas 2:46).

Zo verbond Voetius het werk van de nieuwe universiteit met Jezus zelf, die luisterde en vragen stelde. De preek werd later gedrukt onder de titel *Sermoen van de nutticheydt der Academien ende Scholen*, over het nut van academies en scholen en van de wetenschappen en

kunsten die er geleerd worden. Studenten moesten later bruikbaar zijn voor de kerken en hun kennis kunnen toepassen in het pastorale werk. Valeton vertelt dat Voetius zijn preek afsloot met een gebed: “o God, laat uw werk aan uwe knechten gezien worden.”

Ik lees dat gebed graag. Een geleerde opent een universiteit, en aan het eind vraagt hij of God Zijn werk zichtbaar wil maken.

TWEE STOETEN OP EEN WOENSDAG

Drie dagen later, op woensdag 16 maart 1636, op onze kalender 26 maart, werd de universiteit ingewijd. Die 26e maart viert de Universiteit Utrecht nog altijd als haar verjaardag, haar dies natalis.

Er trokken die dag twee stoeten door de stad. Volgens een studie over de geschiedenis van de Utrechtse rechtenfaculteit vertrok de ene vanaf het stadhuis: vooraan vijf boden, dan de schout en de burgemeesters, daarna de nieuwe rector en de hoogleraren. De andere stoet kwam uit de Statenkamer, met de bestuurders van de provincie en de edelen. Op de mantel van de pedel, de bode van de universiteit, stond “Ac. Ultr.”, van Academia Ultrajectina.

Het was een kleine universiteit. Er waren zeven hoogleraren, allemaal protestant en veel van hen uit het buitenland, en enkele tientallen studenten, onder wie Duitsers, Engelsen en Schotten. Alle colleges waren in het Latijn. De universiteit koos als wapenspreuk *Sol Iustitiae Illustrat Nos*: Zon der gerechtigheid, verlicht ons. Wie de eerste rector was, is niet helemaal duidelijk. De rechtshistorische studie noemt de jurist Bernardus Schotanus, een andere levensschets noemt Voetius. Ik laat die vraag open.

Voetius haalde datzelfde jaar in Groningen zijn doctorstitel in de theologie. Zijn promotor was zijn oude leermeester Gomarus. Een jaar later, in 1637, werd hij ook predikant van de Utrechtse gemeente.

Vanaf toen stond hij op twee plekken tegelijk: in de collegezaal en op de kansel.

In de collegezaal zat vanaf 1636 ook een vrouw. Anna Maria van Schurman, een geleerde vrouw uit Utrecht die veel talen beheerste, kreeg toestemming om colleges bij te wonen. Ze zat achter een gordijn, in een aparte loge. Ze was de eerste vrouw in Nederland die dat mocht. Voetius gaf haar ook privéles. Over haar leven vertel ik elders uitgebreid.

Voetius bleef aandringen op een praktisch geloof. Hij spoorde zijn studenten aan om samen te komen voor gebed en Bijbellesing. In 1644 schreef hij een boek met de titel *Exercitia pietatis*, oefeningen in godzaligheid. De beweging van Teellinck kreeg in Utrecht een thuis. Een Nederlandse studie noemt Voetius de spil van de Nadere Reformatie.

EEN MENS ALS TOEVALLIG WEZEN

Maar er kwam ook strijd, en die begon in de geneeskunde. In 1638 werd Henricus Regius in Utrecht hoogleraar in de theoretische geneeskunde en de plantkunde. Hij legde een kruidentuin aan. Datzelfde jaar begon hij brieven te schrijven met een Franse filosoof die in de Republiek woonde: René Descartes.

Descartes wilde alle kennis opnieuw opbouwen, vanuit wat zeker te weten is. Hij brak met Aristoteles, de Griekse filosoof op wiens denken de universiteiten van Europa al eeuwen rustten. In 1639 kwam zijn filosofie de Utrechtse universiteit binnen, en Regius werd er de pleitbezorger van.

Op 8 december 1641 verdedigde een student onder leiding van Regius de stelling dat lichaam en geest samen een toevallige eenheid vormen. In het Latijn: *unum per accidens*. Descartes zelf waarschuwde later dat zo'n uitspraak de theologen tegen hen

zou opzetten. Voetius reageerde nog dezelfde maand. Aan zijn eigen theologische disputaties hing hij stellingen tegen de nieuwe filosofie. Regius schreef op 16 februari 1642 een antwoord.

In maart 1642 sprak de academische senaat zich uit. Voetius was toen rector. De senaat veroordeelde de nieuwe filosofie, met instemming van het stadsbestuur. Regius mocht geen natuurkunde meer geven en moest zich houden aan de traditionele geneeskunde.

EEN OPEN BRIEF AAN VOETIUS

Descartes liet het er niet bij zitten. In 1642 voegde hij aan een nieuwe druk van zijn *Meditaties* een brief toe aan pater Dinet, een Franse geestelijke. Daarin viel hij Voetius aan zonder hem bij naam te noemen. Een jaar later verscheen in Utrecht het boek *Admiranda methodus*, geschreven door Martinus Schoock, met steun van Voetius. Het beschuldigde Descartes van ongeloof en twijfelzucht. Descartes antwoordde in 1643 met een open brief, nu zonder omwegen gericht aan Voetius zelf: de *Epistola ad Voetium*.

De ruzie hield de stad jaren bezig. In 1645 verbood het stadsbestuur het drukken en verkopen van geschriften voor of tegen Descartes.

Hoe moet je dit lezen? Het is verleidelijk om Voetius hier neer te zetten als de man die de vooruitgang tegenhield, of juist als de man die zag waar het denken van Descartes heen kon gaan. Ik doe geen van beide. Wat vaststaat, is dat Voetius de nieuwe filosofie om geloofsredenen afwees en haar van atheïsme verdacht. Wat ook vaststaat, is dat hij het debat won met de macht van senaat en stadsbestuur, en dat dit het debat niet beëindigde. Een paar jaar later kreeg Utrecht toch een hoogleraar die Descartes volgde.

DE PAUS VAN UTRECHT

Er volgden meer conflicten. Voetius kreeg het aan de stok met de theoloog Johannes Coccejus, die de Bijbel op een eigen manier uitlegde. De ruzie tussen hun volgelingen verdeelde de gereformeerde kerk tientallen jaren. Hij steunde eerst de predikant Jean de Labadie, maar keerde zich tegen hem toen die zich van de kerk afscheidde. Voetius wilde een vurig geloof, maar binnen de kerk.

In 1643 kocht hij een huis vlak bij de Dom. Volgens een uitgave van de historische vereniging Oud-Utrecht stond het achter de kerk. Hij kreeg in de stad de bijnaam “Paus van Utrecht”. Dat zegt iets over zijn gezag. Of het spottend of eerbiedig bedoeld was, vertelt de bron niet.

Hij schreef intussen door, onder meer een groot werk over het bestuur van de kerk, de *Politica ecclesiastica*, en disputaties over de zending. Hij vond dat de kerk onafhankelijk van de staat moest zijn. Hij drong er bij de handelscompagnieën op aan predikanten mee te nemen op hun schepen.

WEER OP DE KANSEL VAN DE DOM

In 1672, het rampjaar, viel het Franse leger de Republiek binnen. Utrecht werd bezet. Gebouwen van de academie en kerken werden gebruikt voor de bevoorrading van het leger. In november 1673 trokken de Fransen weer weg. Volgens een levensschets stond Voetius toen, vierentachtig jaar oud, opnieuw op de kansel van de Dom.

Een paar maanden later, in 1674, kwam de storm. Het schip van de Domkerk waaide weg. Waar Voetius in 1636 zijn preek over de jongen in de tempel had gehouden, bleef een kleinere kerk over, met de toren los ervan.

In 1675 werd hij volgens een andere bron nog eens rector magnificus, op zijn zesentachtigste. Op 1 november 1676 stierf hij in Utrecht, zevenentachtig jaar oud. Hij was tweeënveertig jaar hoogleraar geweest. Zijn vriend, predikant C. Gentman, hield een gedachtenispreek over 2 Samuël 3:38, de woorden van koning David bij het graf van Abner: dat er een vorst en een groot man gevallen was. De lijkredes van Gentman en van A. Essenius werden het jaar daarop gedrukt.

EEN GAT TUSSEN TOREN EN KERK

Ga terug naar het Domplein. Waar je staat, stond in 1636 nog het schip van de kerk waarin Voetius preekte over Jezus tussen de leraars. Aan de ene kant de toren, aan de andere kant het koor, en vlakbij de knik in de gevel van het Academiegebouw. In de Aula daarachter worden nog altijd oraties gehouden. Nieuwe hoogleraren beginnen er hun werk met een openbare rede, zoals Voetius in 1634.

In die rede vroeg hij om geleerdheid die voor God buigt. In de Senaatszaal hangen de portretten van hoogleraren, een klok draagt de naam van Anna Maria van Schurman, en op de gevel staat nog altijd de zon. Zon der gerechtigheid, verlicht ons.

GA ER ZELF HEEN

Het Domplein ligt midden in de binnenstad van Utrecht. De Domkerk is dagelijks open voor bezoekers en voor diensten. Je ziet er grafstenen in de vloer, glas-in-loodramen en het triforium. Je kunt ook de Pandhof bezoeken, een middeleeuwse binnentuin met een kruisgang eromheen. Kijk voor openingstijden en rondleidingen op de website van de Domkerk.

Het Academiegebouw staat aan het Domplein. Buiten zie je het beeld van graaf Jan van Nassau, ter herinnering aan de Unie van Utrecht, en de zon op de gevel. Binnen liggen de Aula, met glas-in-loodramen van Joep Nicolas uit 1936, en de Senaatszaal met portretten van hoogleraren. Het gebouw is in gebruik voor promoties en plechtigheden. Kijk op de website van de Universiteit Utrecht wanneer je binnen kunt; bij de receptie ligt een gratis brochure.

De Voetiusstraat ligt vlak bij het plein, tussen de Domstraat en het Pieterskerkhof. Combineer je bezoek met het Universiteitsmuseum aan de Lange Nieuwstraat 106. In de Oude Hortus daar ligt de Regiustuin, aangelegd naar de zeventiende-eeuwse kruidentuin waar geneeskundestudenten de werking van planten leerden. Zo sta je op één middag in de wereld van Voetius en van zijn grote tegenstander. Kijk voor openingstijden op de website van het Universiteitsmuseum.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 3 maart 1589 in Heusden; studie in Leiden (1604-1611); predikant in Vlijmen (1611) en Heusden (1617); huwelijk met Deliana van Diest; jongste afgevaardigde op de Synode van Dordrecht; Illustre School in 1634 en hoogleraarschap van Voetius; de titel en strekking van zijn oratie *De pietate cum scientia coniungenda* (1634); zijn preek in de Domkerk vlak voor de opening van de universiteit in maart 1636; de opening op 16 maart oude stijl (26 maart); doctoraat in Groningen bij Gomarus (1636); predikant in Utrecht (1637); Anna Maria van Schurman achter het gordijn; de strijd met Regius en Descartes (1641-1645) en de veroordeling door de senaat in maart 1642; de storm van 1674; overlijden op 1 november 1676.

Alleen uit één bron of overlevering: de dood van zijn vader in de oorlog; acht preken per week in Heusden; het veldpredikerschap in 1629; Voetius' oordeel over Teellinck en de vergelijking met Thomas a Kempis (Beeke); de bijnaam "Paus van Utrecht"; de preek in de Dom in november 1673; het rectoraat in 1675; de slotwoorden van de preek van 1636 (zo geciteerd door Valeton in 1886).

Onbevestigd of betwist: de precieze dag van de preek van 1636 (13 of 16 maart; de weekdagen pleiten voor 13 maart); de tekst Lukas 2:46 wordt in één bron met name genoemd, Valeton beschrijft hetzelfde tafereel; wie de eerste rector was (Schotanus of Voetius); de dag en de zaal van de oratie van 1634; waar Voetius begraven ligt (één bron noemt de Catharijnekerk).

Duiding: of Voetius met zijn strijd tegen Descartes het geloof beschermde of het denken beknotte, is een vraag waarover historici en gelovigen verschillend oordelen. De bronnen beschrijven wat er gebeurde, niet wie gelijk had.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Universiteit Utrecht, Historie van het Academiegebouw
2. Universiteit Utrecht, Historie van de universiteit
3. Domkerk Utrecht
4. Domkerk, Bezoek
5. Domkerk, Geschiedenis
6. Domtoren, Het Domplein
7. J.J.L. Valeton, leerrede in de Domkerk bij het 250-jarig bestaan van de universiteit (1886)
8. Rozenberg Quarterly, Rechten te Utrecht: 365 jaar rechtsgeleerdheid
9. Historische Vereniging Oud-Utrecht, Utrecht en de Universiteit

10. Universiteit Utrecht, artikel over Voetius' benoeming in 1634 (DSpace)
11. In die Skriflig, artikel over Voetius en de Nadere Reformatie
12. The Banner of Truth, 1 november 1979 (via Digibron)
13. Christian Study Library, levensschets van Gisbertus Voetius
14. Christian Study Library, Voetius en de opleiding van predikanten
15. Christian Study Library, Joel Beeke over Willem Teellinck
16. Driestar educatief, Godzaligheid boven geleerdheid
17. Schaff-Herzog Encyclopedia, Voetius (via CCEL)
18. Stanford Encyclopedia of Philosophy, Henricus Regius
19. Boston University, Missionary Biography: Voetius
20. Britannica, Gisbertus Voetius
21. Gemeente Utrecht, archeologisch rapport Domplein en de Voetiusstraat
22. Museum.nl, Universiteitsmuseum Utrecht en de Oude Hortus
23. Wikipedia, Gisbertus Voetius (startpunt)

Amsterdam: de kerk boven de woonkamer

Aan de Oudezijds Voorburgwal in Amsterdam staat op de hoek met de Heintje Hoekssteeg een smal grachtenhuis. Het heeft een houten winkelpui en een puntgevel, zoals zoveel huizen in deze straat. Wie langsloopt, ziet niets bijzonders. Er is geen toren.

Binnen is het anders. Je gaat smalle trappen op, langs een voorkamer met een bedstee in de wand, langs een keuken. In de sael, de deftige ontvangstkamer, liggen nog de vloer, de lambrisering en de schouw uit de jaren waarin het huis werd verbouwd, 1661 tot 1663. Dan gaan de trappen verder. Bovenin opent zich een ruimte die je in een woonhuis niet verwacht, met banken en een orgel. Een barok altaar met twee gemarmerde zuilen en twee engeltjes met lelietakken. Boven het altaar hangt een schilderij van Jacob de Wit uit 1716: de doop van Christus in de Jordaan. Er is plaats voor ongeveer honderdvijftig mensen.

Deze kerk heet Ons' Lieve Heer op Solder. Die naam kreeg ze pas in de negentiende eeuw. De mensen die hier in de zeventiende eeuw ter kerke gingen, noemden haar Het Hart.

Hoe komt een kerk op een zolder terecht? Om dat te begrijpen moet je terug naar een ochtend in mei, ruim tachtig jaar voordat Jan Hartman dit huis kocht.

SCHUITJES NAAR DE ANTHONIESDIJK

Amsterdam was lang katholiek gebleven. Terwijl de andere steden van Holland zich bij de opstand tegen koning Filips II aansloten, bleef de stad trouw aan de koning en aan de oude kerk. Begin 1578 kwam daar een eind aan. Op 8 februari tekende Amsterdam de Satisfactie, een overeenkomst waarmee de stad zich onder het gezag van de prins van Oranje en de Staten van Holland plaatste.

Drie maanden later viel het besluit. Op 26 mei 1578, vroeg in de ochtend, werd op het stadhuis een wisseling van het stadsbestuur afgedwongen. De katholieke burgemeesters en raadsleden werden afgezet. Samen met een aantal priesters en de meeste franciscaner monniken werden ze in schuitjes gezet en de stad uit gebracht, naar de Anthoniesdijk. Historici noemen dit de Alteratie, de omwenteling.

Volgens de beschrijvingen die ik las, vielen er die dag geen doden. Maar voor de katholieke stad veranderde alles. De grote parochiekerk van Amsterdam was gewijd aan Sint Nicolaas, de beschermheilige van de stad. Ze ging over in handen van de gereformeerden en werd voortaan de Oude Kerk genoemd. Op 2 september 1578 werden de Nieuwe Kerk en de kerk van de franciscanen leeggehaald: de altaren en de beelden gingen eruit. In 1579 namen de burgemeesters de klokken van de kloosters in beslag.

Op 18 april 1580 kondigde Amsterdam een verbod af van de Staten van Holland. De katholieke eredienst was voortaan verboden. Alleen de vrijheid van geweten bleef. Je mocht katholiek zijn in je hart. Je mocht het niet vieren.

EEN KERK DIE IEDEREEN KENDE

Wat doen mensen als hun kerk wordt afgepakt? In Amsterdam bleven ze samenkomen. Ze deden het in woonkamers, in werkplaatsen, in pakhuizen. Het stadsbestuur wist ervan en liet het vaak gebeuren, zolang de bijeenkomsten van buiten niet te herkennen waren.

Daarvoor bestaat een Nederlands woord: gedogen. Iets is verboden, maar de overheid treedt er niet tegen op. De schrijver Russell Shorto legt het in een boek over dit museum uit als iets wat technisch onwettig is, maar officieel getolereerd.

Het woord schuilkerk past daar eigenlijk slecht bij. De kerkhistoricus Joke Spaans schrijft dat de naam onjuist is, omdat deze bedehuizen openlijk bekend waren. De kunsthistoricus Richard de Beer noemt het een romantisch begrip uit de negentiende eeuw. Iedereen in de buurt wist waar de katholieken op zondag naartoe gingen. De regel was alleen dat je het vanaf de straat niet mocht zien. Een toren was volgens De Beer volledig uitgesloten.

En het waren er veel. In 1656 maakte de gereformeerde kerkenraad van Amsterdam een lijst. Er stonden tweeënzestig huizen op waar katholieken geregeld bij elkaar kwamen. Rond 1650 woonden er naar schatting dertigduizend katholieken in de stad, ruim een vijfde van de bevolking. Er werkten in die jaren meer dan zestig priesters in Amsterdam, twee keer zoveel als er gereformeerde predikanten waren.

Richard de Beer beschrijft hoe dat in Holland groeide. Tussen 1580 en 1620 kwamen katholieken samen in steeds wisselende woonkamers. Rond 1620 ontstonden vaste huiskerken. Grote kerken in de steden, achter een gewone gevel, waren pas vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw toegestaan. In Amsterdam werd het aantal plekken in die tijd kleiner. In 1683 telde de lijst nog zesentwintig adressen, aan het eind van de achttiende eeuw vierentwintig.

SACRAMENTSDAG 1641

Gedogen betekende niet dat er nooit iets gebeurde.

Op Sacramentsdag 1641, een katholieke feestdag ter ere van het brood van de eucharistie, viel de schout binnen bij twee missen. De schout was de ambtenaar die de orde moest handhaven en overtredingen moest bestraffen. Er waren meer dan vijfhonderd gelovigen aanwezig. De boetes kwamen bij elkaar op 6200 gulden.

Voor een groep mensen die samen een mis vierden, was dat een groot bedrag. Wie katholiek was in de Republiek, wist dat zoiets kon gebeuren. Je kon je geloof houden. Je betaalde er soms voor.

EEN AUGUSTIJN UIT GENT

In april 1636 kwam er een priester naar Amsterdam die later in dit huis zou wonen. Hij heette Petrus Parmentier, geboren in 1601. Hij was augustijn, een kloosterling uit de orde die zich noemt naar de kerkvader Augustinus, en hij kwam uit het klooster van Sint-Stefanus in Gent.

Een priester in Amsterdam had in die jaren geen parochiekerk en geen vaste inkomsten van de kerk. De bezittingen van de oude kerk waren in handen van de overheid gekomen. Hij was afhankelijk van de gelovigen die hem onderhielden. Hij woonde bij hen, preekte in hun huizen en bediende de sacramenten in kamers die op zondag een kerk werden.

Waar Parmentier de eerste vijftientig jaar precies preekte, heb ik niet kunnen vinden. Zijn naam komt pas helder in beeld als een koopman aan de Oudezijds Voorburgwal gaat verbouwen.

VAN BAKKERSGEZEL TOT KOOPMAN

Die koopman was Jan Hartman. Hij kwam uit Coesfeld, een stadje in Duitsland, niet ver van Münster. Het museum houdt het op 1619 als geboortjaar. In een boek over het museum staat 1609. Welk jaar klopt, kan ik niet zeggen.

Volgens dat boek kwam hij in 1633 via Zwolle en Utrecht naar Amsterdam, samen met zijn broer Hendrick. Hij begon als bakkersgezel, een jonge knecht bij een bakker. Het museum vertelt dat hij zich opwerkte tot een geslaagd ondernemer. Hij trouwde in 1643 met Maria Verhoeven uit Haarlem, die het jaar daarna overleed. Zijn tweede vrouw heette Elisabeth. Ze kregen kinderen. Hij woonde een tijd aan de Zeedijk.

Hartman was katholiek. Hij leefde in een stad waar hij zijn geld mocht verdienen en zijn huis mocht kopen, maar waar zijn kerk geen gebouw aan de straat mocht hebben. Hij was een nieuwkomer uit Duitsland die in Amsterdam rijk was geworden.

10 MEI 1661

Op 10 mei 1661 kocht Jan Hartman het huis aan de Oudezijds Voorburgwal, met de twee woningen erachter aan de steeg. Hij betaalde er zestienduizend gulden voor. Meteen daarna liet hij alles flink verbouwen.

Wat hij deed, kun je vandaag nog zien. Hij liet de zolders van de drie huizen met elkaar verbinden. Op de bovenste verdiepingen ontstond zo één ruimte die groot genoeg was voor een kerk. Het monumentenregister geeft als bouwtijd 1661 tot 1663. In 1663 werd de kerk in gebruik genomen.

Volgens het museum loopt de weg naar de kerk via de Heintje Hoekssteeg, en onderweg naar boven hangt nog een wijwaterbakje

in de muur. Katholieken dopen bij binnenkomst van een kerk hun vingers in gewijd water en maken een kruisteken, als herinnering aan hun doop. Wie hier naar boven ging, deed dat in een gewoon trappenhuis.

De kerk kreeg de naam Het Hart, naar de man die haar bouwde. Ze was gewijd aan Sint Nicolaas. Het was dezelfde heilige aan wie de Oude Kerk was gewijd, de kerk die de katholieken in 1578 waren kwijtgeraakt. Later stond ze officieel bekend als de statie van Sint Nicolaas binnen de veste. Statie was in de Republiek de naam voor zo'n katholieke gemeente.

EEN PRIESTER, EEN HELPER EN TWEE GEESTELIJKE DOCHTERS

Petrus Parmentier huurde de kerk en een van de steegwoningen. Hij werd de eerste priester van Het Hart. Vanaf 1664 kreeg hij hulp van een tweede priester, Johannes van den Eeckhout.

Het museum noemt ook twee vrouwen: Maria van Eck en Margaretha van Loon. Het waren geestelijke dochters, ook wel klopjes genoemd. Dat waren katholieke vrouwen die ongetrouwd bleven en hun leven aan de kerk gaven, zonder in een klooster te gaan. In Amsterdam waren de kloosters gesloten. Uit onderzoek naar zulke vrouwen in Haarlem weten we wat ze deden. Ze zorgden voor het huishouden van de priester, zongen in het koor, gaven les in het geloof en zamelden geld in. Zonder hen draaide een statie niet.

Ik sta er vaak bij stil hoe weinig hun namen worden genoemd. Maria van Eck en Margaretha van Loon zijn twee namen op een museum-site. Meer weten we niet van hen. Ze zaten wel in het hart van dit verhaal.

In 1664 bestelde een vrouw die Sybilla Fonteyn heette een reeks schilderijen voor de kerk bij de schilder Adriaen van de Velde. Ze laten het lijden van Christus zien. Ze zijn nog in het museum.

EEN HUIS VOL SCHULDEN

Jan Hartman zag zijn kerk maar een paar jaar in gebruik. Hij werd op 25 april 1668 begraven in de Oude Kerk. Zo kwam de bouwer van de nieuwe Sint-Nicolaaskerk op zolder te liggen in de oude Sint-Nicolaaskerk.

Hij liet behoorlijke schulden achter. Enkele jaren later moest zijn familie de huizen verkopen. Voor Parmentier betekende dat het einde van zijn tijd in Het Hart. In 1670 moest hij de woning en de kerk verlaten. De familie Van Loon, die zelf een huiskerk had aan de Oudezijds Achterburgwal, De Ster, vroeg hem daar priester te worden. Hij ging.

Parmentier overleed in 1681, rond zijn tachtigste. Hij werd begraven in de Nieuwe Kerk, in het graf van de familie Van Loon. In het museum hangt een portret van hem uit dat jaar.

De kerk bleef in gebruik. In de achttiende eeuw werd ze verbouwd, kwamen er vaste banken voor de notabelen, en in 1794 kreeg ze het orgel dat er nog staat.

ACHTER DE HUIZEN VAN DE KEIZERSGRACHT

Het Hart was niet de enige kerk in Amsterdam die zich achter een gewone gevel verborg. Katholieken werden het zwaarst getroffen, omdat ze in verband werden gebracht met Spanje en de paus. Maar ze waren niet de enigen die geen kerk aan de straat mochten bouwen.

De doopsgezinden, de geestelijke erfgenamen van de dopers en van Menno Simons, kregen in Holland relatief veel ruimte. Hun kerk aan het Singel dateert uit 1639. Ook zij bouwden achter de huizen. In 1664 raakte hun Amsterdamse gemeente zelf verdeeld, in een strijd die de Lammerenkrijg wordt genoemd.

De lutheranen werden het meest gedoogd. In 1600 kregen ze een pakhuis aan het Spui. In 1633 bouwden ze daar een kerk die gewoon aan de straat stond. In 1671 volgde de ronde koepelkerk aan het Singel.

De remonstranten hadden het moeilijker. In 1619 werden ze uit de gereformeerde kerk gezet. In 1617 werd in Amsterdam het huis van Rem Bisschop geplunderd. Op tweede paasdag 1626 gebeurde hetzelfde met een remonstrants huis aan de Oude Schans. Pas na 1627 kregen ze rust. In 1630 werd hun kerk ingewijd, achter de huizen aan de Keizersgracht. Dat gebouw heet nu De Rode Hoed.

Ook de Joodse gemeenschap kreeg in deze jaren een plek. In 1612 nam ze een synagoge in gebruik. In 1671 en 1675 bouwden de Hoogduitse en de Portugese gemeente grote synagogen.

WAAR DE VERDRAAGZAAMHEID OPHIELD

Nederland heeft een naam als land van verdraagzaamheid. Voor een deel klopt dat: in Amsterdam leefden veel geloven naast elkaar. Maar wie goed kijkt, ziet de grenzen.

Katholieken, doopsgezinden, lutheranen en Joden waren uitgesloten van openbare ambten. Een katholieke koopman kon rijk worden, maar geen burgemeester. De gereformeerde kerk was de publieke kerk, en het stadsbestuur hield daar zelf toezicht op. Zelfs gereformeerde predikanten moesten oppassen. In 1629 werd voorganger Smout afgezet en verbannen omdat hij het stadsbestuur vanaf de kansel aanviel.

In 1750 boden de Portugese en de Hoogduitse Joodse gemeente elk tienduizend gulden om toegelaten te worden tot de gilden. Het werd hun geweigerd.

Hoe zou jij het vinden om je geloof te mogen houden, zolang niemand het vanaf de straat kon zien? De katholieken van Het Hart kregen de ruimte om samen te komen. Ze kregen ook duidelijk te horen dat ze tweederangs burgers waren. Beide dingen waren waar, tegelijk, ruim tweehonderd jaar lang.

EEN NIEUWE KERK AAN DE PRINS HENDRIKKADE

In 1795 kwam er een eind aan de Republiek. Alle geloven kregen vrijheid om openlijk gebedshuizen te bouwen. Het duurde nog decennia voordat de katholieken van Amsterdam nieuwe kerken aan de straat neerzetten. Dat gebeurde vooral vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw.

Voor de gemeente van Het Hart kwam het moment in 1887. Aan de Prins Hendrikkade was tussen 1884 en 1887 een grote nieuwe kerk gebouwd naar een ontwerp van Adrianus Bleijs. Ook die werd gewijd aan Sint Nicolaas. Na ruim tweehonderd jaar verhuisde de gemeente van de zolder naar een kerk aan de straat.

Het huis aan de gracht dreigde te worden afgebroken. In 1883 was een katholieke vereniging opgericht, De Amstelkring, om de geschiedenis van de katholieke kerk in Amsterdam te onderzoeken. Op 31 mei 1887 kocht zij het pand voor zesduizend gulden. Er was weinig geld, dus werd alleen het hoognodige hersteld. Op 28 april 1888 ging het huis open voor het publiek. Na het Rijksmuseum is het het oudste museum van Amsterdam.

WEER EEN MIS OP ZOLDER

Een museum is iets anders dan een kerk. In 1951 begon een groep Amsterdamse kunstenaars weer met een maandelijkse mis op de zolder. Er worden er nog steeds gehouden. Het museum noemt ze Soldermissen.

In 1970 werd het huis een rijksmonument. Tussen 2009 en 2015 werd het opnieuw gerestaureerd. Ernaast kwam een nieuw entreegebouw, ontworpen door architect Felix Claus. Op 22 september 2015 werd het vernieuwde museum geopend, in aanwezigheid van koningin Máxima. Het nieuwe gebouw is met het oude huis verbonden door een gang onder de grond. Het museum wilde het huis laten zien als een plek waar mensen woonden, werkten en hun geloof beleefden.

Toen ik over deze plek las, moest ik denken aan een woord van Jezus dat katholieken en protestanten allebei kennen: *Want waar twee of drie in Mijn Naam bijeengekomen zijn, daar ben Ik in hun midden.* (Mattheüs 18:20). Je hebt er geen toren voor nodig.

Ga nog één keer terug naar die zolder. Naast het altaar staan de twee gemarmerde zuilen. In de voet van de linker zuil zit een preekstoel van mahoniehout die je kunt uitklappen. Als hij niet gebruikt werd, verdween hij in de zuil.

Buiten loopt de stad gewoon door. Boven hangt de doop van Christus van Jacob de Wit, op een zolder die Jan Hartman liet doorbreken, met plaats voor honderdvijftig mensen. Vanaf de gracht zie je er nog steeds niets van.

GA ER ZELF HEEN

Museum Ons' Lieve Heer op Solder staat aan de Oudezijds Voorburgwal 38-40 in het oude centrum van Amsterdam, op de hoek met de Heintje Hoekssteeg. Het is ongeveer vijf minuten lopen vanaf Amsterdam Centraal en van metrostation Nieuwmarkt. Je komt binnen via het nieuwe entreegebouw naast het grachtenhuis, met een museumcafé en een winkel op de begane grond.

In het huis zie je de sael met zijn zeventiende-eeuwse vloer en schouw, de voorkamer met de bedstee, keukens en smalle trappen.

Bovenin ligt de zolderkerk met het barokke altaar, het schilderij van Jacob de Wit, de uitklapbare preekstoel en het orgel uit 1794. Er is een gratis audiotour, ook voor kinderen. Houd rekening met smalle trappen. Kijk voor openingstijden, toegankelijkheid en de data van de Soldermissen op de website van Museum Ons' Lieve Heer op Solder.

In de buurt kun je de Oude Kerk bezoeken, de vroegere Sint-Nicolaaskerk waar Jan Hartman begraven ligt. De Sint-Nicolaaskerk aan de Prins Hendrikkade, waar de gemeente in 1887 naartoe verhuisde, ligt dicht bij het Centraal Station. Het museum heeft samen met de Vrije Universiteit ook De andere kaart van Amsterdam gemaakt, een online kaart met de verhalen van religieuze gemeenschappen in de stad, met wandelingen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de Satisfactie van 8 februari 1578 en de Alteratie van 26 mei 1578, waarbij het katholieke stadsbestuur en de meeste franciscanen per schuit de stad uit werden gezet; de overgang van de Sint-Nicolaaskerk naar de gereformeerden als Oude Kerk; het verbod op de katholieke eredienst met behoud van vrijheid van geweten; de aankoop door Jan Hartman op 10 mei 1661 en de verbouwing in 1661 tot 1663; het gebruik als kerk vanaf 1663 tot 1887; de namen Het Hart en Ons' Lieve Heer op Solder; Petrus Parmentier als eerste priester en zijn vertrek in 1670; Hartmans begrafenis in de Oude Kerk in 1668 en zijn schulden; het altaarstuk van Jacob de Wit (1716) en het orgel van 1794; de aankoop door De Amstelkring in 1887 en de opening als museum op 28 april 1888; de heropening met nieuw entreegebouw in 2015; de jaartallen van de lutherse, doopsgezinde en remonstrantse kerken in Amsterdam.

Alleen uit één bron of uit overlevering: de inval op Sacramentsdag 1641 met 6200 gulden aan boetes en de lijst van 62 huizen uit 1656 (één wetenschappelijke bron, Joke Spaans); de reis van Hartman via Zwolle en Utrecht, zijn eerste huwelijk en zijn woning aan de Zeedijk (één boek over het museum); de namen van de geestelijke dochters Maria van Eck en Margaretha van Loon (museum); dat er op de dag van de Alteratie geen doden vielen.

Onbevestigd: het geboortjaar van Jan Hartman (1619 volgens het museum, 1609 in een boek over het museum); een bewering dat een zoon van Hartman priester was (één Engelstalige website, niet in andere bronnen gevonden en daarom weggelaten uit de tekst); waar Parmentier tussen 1636 en 1661 precies werkte.

Duiding: het woord schuilkerk is volgens historici misleidend, omdat iedereen wist waar deze kerken waren. Gedogen gaf de katholieken ruimte en hield hen tegelijk buiten het openbare leven. Hoe het voelde om zo te leven, laten de bronnen niet zien.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, "Het monument"
2. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, "Museum"
3. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, "Praktische informatie"
4. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, homepage
5. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, "De andere kaart van Amsterdam"
6. Rijksmonumentenregister, monument 6107, Oudezijds Voorburgwal 38-40
7. Joke Spaans, "Stad van vele geloven" (Universiteit Utrecht)
8. Richard de Beer, *Schuilkerken* (Museum Catharijneconvent en RCE, 2022)
9. Getty Conservation Institute, "Our Lord in the Attic: historic context"

10. Getty Conservation Institute, "Our Lord in the Attic: museum history"
11. Fragment uit *Ons' Lieve Heer op Solder / Our Lord in the Attic* (Kiers, Shorto, Boers)
12. CODART, museumprofiel Ons' Lieve Heer op Solder
13. CODART, "Opening of the renewed Museum Ons' Lieve Heer op Solder" (2015)
14. St. Nicholas Center, "Statie van St. Nicolaas in de Veste"
15. *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), over Cornelius Hagius en de kloppen (DBNL)
16. Wikipedia, Alteratie (startpunt)
17. Wikipedia, Ons' Lieve Heer op Solder (startpunt)
18. Wikipedia, Basilica of Saint Nicholas, Amsterdam (startpunt)

Zeist: een akker waar alle stenen gelijk zijn

Achter de huizen aan het Zusterplein in Zeist ligt een begraafplaats met een gracht eromheen. Je komt er binnen vanaf de Zinzendorflaan, over een houten brug en door een houten draaihek tussen twee bakstenen pijlers. Binnen liggen de graven in rechte rijen. Er staan geen engelen, geen zuilen, geen familiewapens. Alle stenen liggen plat in het gras en ze hebben dezelfde vorm. Op elke steen staat een nummer in Romeinse cijfers: het lidmaatnummer van wie daar begraven ligt. Tussen de graven staan bomen. Tegen de muur staat een klein lijkenhuisje met een plat dak.

In Zeist heet deze akker de Godsakker. Het Rijksmonumentenregister houdt het op een dodenakker en geeft de reden waarom hij beschermd is: de gaafheid van de aanleg, typerend voor het kerkgenootschap waarvoor hij bedoeld was. Dat kerkgenootschap is de Evangelische Broedergemeente. In Nederland kent bijna iedereen ze als de Hernhutters.

Wie vanaf de begraafplaats naar voren loopt, komt op twee pleinen voor Slot Zeist. Aan de westkant het Zusterplein, aan de oostkant het Broederplein. Strakke achttiende-eeuwse huizen, en daartussen een kerkzaal met een klein torentje. De Broedergemeente bezit hier

vandaag ongeveer vijftig rijksmonumenten. Het is het grootste monumentencomplex van de provincie Utrecht.

Hoe komt een gemeente uit Midden-Europa op een landgoed bij Utrecht terecht? Het begint met een graaf, een groep vluchtelingen en een zomer waarin mensen leerden liefhebben.

VLUCHTELINGEN OP HET LAND VAN EEN GRAAF

In 1722 kwamen er vluchtelingen aan op het landgoed van een jonge Duitse edelman in de Oberlausitz, in het oosten van Saksen. Het waren geloofsvluchtelingen uit Moravië en Bohemen. Een bezoeker uit de negentiende eeuw noemde hen nakomelingen van de Waldenzen en de volgelingen van Jan Hus. De edelman gaf hun grond. Ze bouwden er een dorp en noemden het Herrnhut, de hoede van de Heer.

Die edelman was graaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Hij was een piëtist, iemand die geloof vooral zocht in een persoonlijke band met Jezus en in een heilig leven, meer dan in leerstellingen. Een nieuwe kerk wilde hij niet stichten. Hij droomde van een kring van levende christenen dwars door de bestaande kerken heen. Zelfs katholieken sloot hij niet uit.

De Republiek kende hij al. Als jonge man, rond 1719, had hij gereisd door de Nederlanden en Frankrijk. Hij ontmoette er mensen uit allerlei kerken die hun geloof in daden lieten zien. Dat land, waar zoveel geloofsgroepen naast elkaar leefden, zou later een belangrijke plek in zijn leven krijgen.

“WE LEERDEN LIEFHEBBEN”

Herrnhut was in het begin geen vredig dorp. Er woonden mensen met verschillende achtergronden en ze maakten ruzie over de leer.

Op 12 mei 1727 ondertekenden de bewoners een Broederlijk Verbond, een set afspraken over hoe ze samen wilden leven.

Op woensdag 13 augustus 1727 vierden ze samen het avondmaal in de kerk van het naburige Berthelsdorf. Zinzendorf had vooraf elk huis in Herrnhut bezocht. In het dagboek van de gemeente staat over die tijd een korte zin: “we leerden liefhebben”. Zinzendorf zelf noemde de dag later het Pinksteren van de gemeente, een dag waarop de Heilige Geest werd uitgestort.

Uit diezelfde zomer komt het verhaal van het uurgebed. Volgens de overlevering van de Broedergemeente verbonden zich een paar weken na 13 augustus vierentwintig mannen en vierentwintig vrouwen om elk één uur per dag te bidden. Zo ging het gebed dag en nacht door, en dat zou meer dan honderd jaar zijn volgehouden. Dit verhaal wordt in de Broedergemeente en ver daarbuiten verteld. Een wetenschappelijke bron die de honderd jaar nauwkeurig vastlegt, heb ik niet gelezen. Andere beschrijvingen van die zomer spreken van nachtelijke gebedssamenkomsten.

Bij dat gebed moet ik denken aan een regel uit de wet van Mozes over het altaar: *Het vuur moet voortdurend op het altaar blijven branden, het mag niet uitgeblust worden.* (Leviticus 6:13). Het is mijn verband, niet dat van de bronnen. Maar het beeld past bij mensen die afspraken dat er altijd iemand wakker bleef om te bidden.

TWEE JONGEMANNEN NAAR ST. THOMAS

Het gebed bleef niet binnen de dorpsgrenzen. In 1732 vertrokken twee jonge mannen uit Herrnhut naar St. Thomas, een eiland in het Caribisch gebied onder Deens bestuur. Ze gingen naar tot slaaf gemaakte mannen en vrouwen op de plantages. Een jaar later gingen anderen naar Groenland.

In 1735 waren er zendelingen in Suriname, toen een Nederlandse kolonie. Ze werkten onder Inheemse volken, onder Marrons, de nakomelingen van mensen die van de plantages waren gevlucht, en onder tot slaaf gemaakten. Zinzendorf richtte zich op de Republiek, onder meer vanwege die zending. Hij had er goede contacten met de familie van de Friese stadhouder.

VIER MAANDEN IN AMSTERDAM

In 1735 ontstond in Amsterdam een kring van mensen die zich aangetrokken voelden tot Herrnhut. Een van hen was Joannes Deknatel, predikant van de doopsgezinde gemeente bij het Lam. Doopsgezinden, of mennonieten, zijn de erfgenamen van de dopersen uit de zestiende eeuw: ze dopen alleen wie zelf gelooft en wilden lang geen geweld gebruiken.

In het voorjaar van 1736 kwam Zinzendorf zelf. Hij reisde met zijn vrouw Erdmuthe Dorothea en hun oudste dochter Benigna. Vier maanden bleef hij in Amsterdam. Deknatel ontving hem. Hetzelfde jaar werd Zinzendorf uit Saksen verbannen. Edelen uit de buurt hadden hem beschuldigd, en er waren vragen over zijn rechtzinnigheid. Hij werd een reizende graaf, zonder vaste plek.

In januari en februari 1737 was hij opnieuw een paar weken in Amsterdam, op weg naar Engeland. Bij Deknatel thuis vierde hij met zijn vrienden het avondmaal. In de jaren daarna leidde Deknatel de bijeenkomsten van de Herrnhutters als Zinzendorf er niet was.

EEN HUIS AAN DE HOLLANDSE IJSSEL

Ook in IJsselstein kwam een gemeente, in 1736. De uitnodiging kwam van Maria Louise van Hessen-Kassel, de weduwe van de Friese stadhouder. De Friezen noemden haar Marijke Meu. Ze was vrouwe van de baronie IJsselstein. Langs de Hollandse IJssel

bouwden de Hernhutters een groot huis, als doorgangshuis voor zendelingen op weg naar overzee.

Dat huis heette 's Heerendijk. Er staat nog iets van. Aan de Noord IJsseldijk 53 in IJsselstein staat een pand met een rieten dak, gebouwd in 1735. Het Rijksmonumentenregister noemt het een overblijfsel van 's Heerendijk, "de eerste nederzetting der Hernhutters in Nederland".

Zo had de beweging binnen een paar jaar plekken in Amsterdam, in IJsselstein en kort daarna in Haarlem. Wat ze nog niet had, was een eigen dorp zoals Herrnhut.

EEN WAARSCHUWING VAN DE KANSEL

Niet iedereen was blij met de nieuwe broeders. De Gereformeerde Kerk, de publieke kerk van de Republiek, zag in de leer van Zinzendorf een gevaar. Hij was vaag over de leer, vonden de predikanten, en hij had geen geschreven belijdenis. Ze verweten hem enthousiasme, een woord dat toen dweperij betekende. Rond 1744 tot 1750 kwam er nog iets bij: liederen en preken met een sterke nadruk op het bloed en de wonden van Jezus, in beelden die veel mensen te ver gingen. Zinzendorf nam er later zelf afstand van.

In 1738 liet de classis Amsterdam, de vergadering van gereformeerde predikanten in die regio, een Herderlijke en Vaderlijke Brief uitgaan. Het was een waarschuwing aan de gelovigen. Kerkenraden zetten leden die met de Hernhutters omgingen onder druk. Andere classes en synodes zetten de Hernhutters op de lijst van ketterse sekten. In 1739 schreef de predikant Kulenkamp er een boek tegen.

Ook Deknatel kreeg het moeilijk. Op 1 juni 1749 liep bij zijn huis aan de Leliegracht een menigte uit. De stadsbestuurders grepen in, en Deknatel beloofde te stoppen met de bijeenkomsten.

Na 1750 hield de campagne op. In de provincie Utrecht verzachtte de synode het scherpe artikel tegen de Hernhutters in 1784. Pas in 1810 verdween de waarschuwing helemaal. Het is goed om beide kanten te zien. De predikanten wilden hun gemeenten beschermen tegen wat zij als dwaling zagen. De Hernhutters wilden in vrede samenkomen. Het kostte de broeders jaren van wantrouwen en spot.

EEN IJZERHANDELAAR KOOPT EEN SLOT

In 1745 stonden Slot Zeist en de heerlijkheid Zeist en Driebergen te koop. Eigenaar was Willem Adriaan van Nassau-Odijk. Op 29 augustus 1745 verkocht hij alles aan Cornelis Schellinger, een Amsterdamse ijzerhandelaar, en zijn vrouw Sophia Centen. De koop was bedoeld voor de Broedergemeente. De koopsom was 157.000 gulden. Amsterdamse kooplieden, vooral van doopsgezinde afkomst, brachten samen ongeveer een half miljoen gulden bijeen. Naast Cornelis Schellinger worden Jacob Schellinger, Matthijs Beuning en Jan Verbeek genoemd.

Schellinger en zijn vrouw gingen eerst zelf in het Slot wonen. Medewerkers kregen er kamers. In 1746 besloot een synode op het Slot, een vergadering van de leiding van de broeders, om in Zeist een gemeente te stichten. Dat jaar geldt als het begin van de Broedergemeente Zeist.

In 1747 liet de gemeente aan de tuinkant van het Slot een vertrek aanbouwen voor Zinzendorf. Ze noemden het Papa's Stube. De graaf kreeg als beschermheer ook de Koningskamer en vijf kamers ernaast. Hoe vaak en hoe lang hij ⁷⁵er verbleef, heb ik in de bronnen niet kunnen vinden.

BROEDERS AAN DE ENE KANT, ZUSTERS AAN DE ANDERE

In 1747 trokken de ongehuwde broeders in een oude bierbrouwerij bij het Slot. Ze noemden het gebouw Bethlehem. Daarna begon het bouwen op de weilanden voor het Slot.

Op 23 augustus 1748 werd de eerste steen gelegd van het Broederhuis aan het oostelijke plein. Op 8 oktober 1748 volgde het Zusterhuis aan het westelijke plein. Tussen 1748 en 1750 kwam er een Weduwenhuis aan het Zusterplein, voor weduwen en kinderen.

Die gebouwen laten zien hoe de gemeente leefde. De Hernhutters deelden hun leden in koren in. Dat waren geen zangkoren. Een koor was een groep mensen in dezelfde levensfase: ongehuwde broeders, ongehuwde zusters, getrouwen, weduwen, kinderen. Elk koor had eigen samenkomsten en vaak een eigen huis. Het Broederhuis en het Zusterhuis heetten koorhuizen.

In augustus 1883 kwam een bezoeker kijken. Hij schreef op wat hij zag. Op zondag waren er aparte samenkomsten voor getrouwde mannen, weduwen, jonkmans, getrouwde vrouwen, jonge dochters en weeskinderen. Iedereen werkte, behalve zieken en ouden. Hij noteerde een korte zin: "Luiards worden in die kleine gemeente niet geduld." In het Broederhuis was een winkel, en rond de huizen lagen tuinen. Wie met iemand van buiten trouwde, moest in principe de gemeente verlaten.

Ook de kerkdiensten volgden die indeling. Tot 1768 kwam de gemeente samen in de orangerie van het Slot, met een aparte ingang voor broeders en een voor zusters.

EEN KERKZAAL ALS EEN RIJ HUIZEN

Op 9 oktober 1766 begon aan het Zusterplein de bouw van een kerkzaal. Het ontwerp was van Moritz Christian von Schweinitz, die

ook de bouw leidde. Het werd geen kerk met een toren die boven het dorp uitsteekt. De zaal werd gebouwd als een rij huizen onder één dak, samen met woningen en werkplaatsen. Op 20 oktober 1768 werd de Grote Kerkzaal in gebruik genomen. Het torentje dat je nu ziet, kwam er pas in 1854.

Zinzendorf heeft die zaal niet meer gezien. Hij stierf op 9 mei 1760 in Herrnhut, negenenvijftig jaar oud.

Wie de kerkzaal binnengaat, stapt in een ruimte die al meer dan tweehonderdvijftig jaar dienstdoet. In 1820 kerkte de hervormde gemeente van Zeist er nog, toen de Oude Kerk werd herbouwd. Zo kwamen de gereformeerden, die de broeders zeventig jaar eerder nog wantrouwden, onder hun dak samen.

ZENDELINGEN AAN HET ZUSTERPLEIN

Wonen, werken en geloven hoorden in Zeist bij elkaar. Er waren werkplaatsen, een bakkerij, een slagerij, een smederij, een kantklosserij. Maar de pleinen keken ook naar buiten. Zendingen kwamen vaak eerst naar Zeist voor ze vertrokken.

In 1792 was er een uitzendingsdienst voor de eerste zendelingen naar Zuid-Afrika. Een jaar later, in 1793, richtte de Broedergemeente het Zeister Zendingsgenootschap op. Het werd in Nederland vooral bekend door het werk in Suriname. Vanaf 1794 was er elk jaar een Zendingsest in de kerkzaal. In 1862 kwamen daar meer dan tweeduizend mensen op af.

De geschiedenis van die zending is niet eenvoudig. M. Lenders beschreef in een proefschrift het leven van Herrnhutter broeders en zusters in Suriname van 1735 tot 1900. Ze werkten midden in een samenleving die op slavernij rustte. Tot slaaf gemaakten mochten niet wettig trouwen. De zending bood hun een verbond aan als vervanging, maar volgens een recensie van het boek wilden maar weinigen

dat. In de eerste decennia besliste onder de broeders en zusters zelfs het lot wie met wie trouwde. In 2013, bij de herdenking van honderdvijftig jaar afschaffing van de slavernij, bood de Raad van Kerken excuses aan voor de rol van de kerken in het slavernijverleden. Dat gebeurde ook namens de Evangelische Broedergemeente.

En er is meer te vertellen. In 1913 werd in Zeist de Surinaamse diaken Cornelis Blijd gewijd tot presbyter, een ambt waarin hij de sacramenten mocht bedienen. Volgens de Universiteit Utrecht wonen er vandaag ongeveer zestigduizend Hernhutters in Suriname.

Wat doe je met een geschiedenis waarin geloof en onrecht zo door elkaar lopen? Ik heb er geen kort antwoord op. Ik zie mensen die vertrokken met een evangelie in hun bagage, in een wereld die ze niet hadden gemaakt maar ook niet omverwierpen. En ik zie hun Surinaamse kinderen in het geloof, die de kerk overnamen.

DE KLOK DIE VERDWEEN

In 1818 werd het Slot verkocht. De Broedergemeente hield de twee pleinen, de Karpervijver en de begraafplaats. Volgens een wandeltocht langs de pleinen waren de diensten tot 1945 in het Duits. Dat heb ik in geen tweede bron teruggevonden.

In de Tweede Wereldoorlog haalden de Duitsers de luidklok van de kerkzaal weg. De zaal gaf onderdak aan vluchtelingen uit Arnhem. Op de binnenmuur van de begraafplaats hangt een gedenkplaat voor twee leden van de gemeente die in de oorlog omkwamen. Paul Oscar Martin, geboren in Zeist in 1900, stierf in 1943 als krijgsgevangene in Singapore. John Otto Arkes, geboren in Zeist in 1920, werd op 26 september 1944 in Amsterdam geëxecuteerd.

In 1993 bestond het Zeister Zendingsgenootschap tweehonderd jaar. Er was een dienst in de kerk aan het Zusterplein en een ontvangst in Slot Zeist. Het genootschap kreeg een prijs voor “twee eeuwen on-

baatzuchtig werk". Het steunde toen vooral projecten in Suriname, voor kinderen, ouderen, onderwijs en medische zorg.

GELIJK IN DE GROND

Het Rijksmonumentenregister zegt dat de begraafplaats is aangelegd na 1748. Het oudste graf dat er nu ligt, is van 1777. In andere teksten lees je dat de akker al in 1747 werd aangelegd. Hoe dat precies zit, kon ik niet vaststellen.

Wat wel vaststaat, is wat je ziet. Rijen gelijke stenen. Een nummer, een naam. Rijk of arm, aan de stenen zie je het verschil niet. Die vorm is typerend voor dit kerkgenootschap, schrijft het register.

De bezoeker van 1883 beschreef nog een gewoonte. Op paasmorgen kwam de gemeente bij zonsopgang samen voor een bijzondere plechtigheid. Zijn verslag breekt daar af.

Vandaag wonen de meeste leden van de gemeente niet meer op de pleinen. De huizen worden verhuurd, aan bedrijven en aan bewoners. De grote kerkzaal biedt plaats aan zo'n vierhonderd mensen en wordt ook gebruikt voor concerten, huwelijken en lezingen. De gemeente noemt zichzelf open en vrijzinnig, en ze houdt de band met de kerken in Suriname vast.

Loop aan het eind nog eens terug naar de gracht. Over het houten bruggetje, door het draaihek. Daar liggen ze, broeders en zusters, met hun nummers naar de hemel. Ze hadden in hun leven een kamer in een koorhuis en een plek in de rij. Hier hebben ze dat nog steeds.

GA ER ZELF HEEN

De pleinen van de Evangelische Broedergemeente liggen in het centrum van Zeist, recht voor Slot Zeist. Het Zusterplein ligt aan de westkant, het Broederplein aan de oostkant. De Grote Kerkzaal staat

aan het Zusterplein, herkenbaar aan het kleine torentje. De begraafplaats ligt achter de bebouwing van het Zusterplein, met de ingang aan de Zinzendorflaan. Kijk voor diensten, rondleidingen en de toegankelijkheid van kerkzaal en begraafplaats op de website van de Evangelische Broedergemeente Zeist.

Aan de Lageweg 27 in Zeist ligt Museum Het Hernhutter Huis. Het werd opgericht door de Broedergemeente en het Zeister Zendingsgenootschap en heeft sinds 2018 een vaste tentoonstelling over de Hernhutters, hun leven in Zeist en hun zendingswerk. Er zijn ook wisselende tentoonstellingen. Kijk voor openingstijden op de website van Het Hernhutter Huis.

Wie de eerste stappen van de Hernhutters in Nederland wil zien, kan doorrijden naar IJsselstein. Aan de Noord IJsseldijk 53 staat het pand uit 1735 dat het Rijksmonumentenregister een overblijfsel van 's Heerendijk noemt. Bekijk het vanaf de openbare weg.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): het ontstaan van Herrnhut (1722) en het avondmaal van 13 augustus 1727; de zending naar St. Thomas (1732) en Suriname (vanaf 1735); de Amsterdamse kring rond Deknatel en de verblijven van Zinzendorf in Amsterdam in 1736 en 1737; de gemeente in IJsselstein (1736) en het overblijfsel van 's Heerendijk; het verzet van de Gereformeerde Kerk vanaf 1738; de koop van Slot Zeist in 1745 voor 157.000 gulden; het besluit van 1746; de bouw van Broederhuis, Zusterhuis en Weduwenhuis vanaf 1748; de kerkzaal van Von Schweinitz (1766-1768); het Zeister Zendingsgenootschap (1793); de aanleg en vorm van de begraafplaats; de excuses van 2013 ook namens de Broedergemeente.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: het uurgebed van vierentwintig mannen en vierentwintig vrouwen dat meer dan honderd jaar zou hebben geduurd; Zinzendorfs woorden over het Pinksteren van de gemeente; de naam Godsakker voor de begraafplaats in Zeist; de beschrijving van het gemeenteleven in 1883 (één ooggetuige).

Onbevestigd: het precieze jaar waarin de begraafplaats werd aangelegd (1747 volgens sommige teksten, na 1748 volgens het monumentenregister, oudste graf 1777); Duitstalige diensten tot 1945; of en hoe lang Zinzendorf zelf in Zeist verbleef; een paasdienst op de begraafplaats in Zeist.

Duiding: hoe de zending in Suriname moet worden gewogen tegen haar plaats in een slavensamenleving, is een open gesprek, ook binnen de Broedergemeente zelf.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Rijksmonumentenregister, monument 40408: begraafplaats behorende bij Slot Zeist
2. Rijksmonumentenregister, monument 20137: Noord IJsseldijk 53, IJsselstein
3. M. Schimmel en C.L. Temminck Groll, "Het Zusterplein en het Broederplein van de Evangelische Broedergemeente Zeist", Bulletin KNOB 1970
4. C.L. van Groningen, "Het Slot te Zeist en zijn bewoners vanaf 1745 tot 1924", Bulletin KNOB 2002
5. Nederlandse historische bronnen 3 (1983), "De Bataafse Omwenteling te Zeist" (DBNL)
6. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 2: Deknatel (DBNL)
7. E.G.E. van der Wall, recensie van Exalto en Karels, Waakzame wachters en kleine vossen (BMGN)

8. P.C. Emmer, recensie van M. Lenders, Strijders voor het Lam (BMGN)
9. J. Meerdink, Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners (Universiteit Utrecht)
10. Hernhutters in beweging: 250 jaar grote kerkzaal (2019), voorproef
11. "Een bezoek bij de Hernhutters" (1887), deel 1 (DBNL)
12. "Een bezoek bij de Hernhutters" (1887), vervolg (DBNL)
13. Christian History, "We learned to love"
14. Zinzendorf.com, "A Golden Summer"
15. Women on the Move: dagboek van de reis van de Zinzendorfs naar de Nederlanden, 1736
16. Universiteit Utrecht, Overzichtskaart van het zendings- en kerkewerk der Evangelische Broedergemeente in Suriname (1960)
17. Neerlandia 1993, "VN-prijs voor ZZG" (DBNL)
18. VPRO, De plantage van onze voorouders, aflevering 7
19. TracesOfWar, gedenkplaat begraafplaats Evangelische Broedergemeente Zeist
20. Functieprofiel directeur-rentmeester Evangelische Broedergemeente Zeist (2026)
21. Visit Utrecht Region, Het Hernhutter Huis
22. Geocaching, wandeling langs de pleinen van de Broedergemeente
23. Wikipedia, Nicolaus Zinzendorf (startpunt)

Nijkerk: de winter waarin de kerk begon te huilen

Wie Nijkerk binnenrijdt, ziet hem al van ver: een witte toren boven de daken van de oude stad. In 2012 werd hij in een landelijke wedstrijd gekozen tot mooiste kerktoren van Nederland. Onder die toren staat de Grote Kerk, aan de Holkerstraat, een laatgotische kerk met drie beuken en een hoog koor. Het is een rijksmonument. Binnen is het licht en sober, zoals in veel protestantse kerken. Op de orgelkast staat houtsnijwerk, en vooraan staat de preekstoel.

Bijna alles wat je daar ziet, is jonger dan het verhaal van dit hoofdstuk. Het orgel van Matthijs van Deventer is van 1756. De preekstoel en het doophek zijn in 1789 gemaakt door H.G. van Raan uit Amsterdam. De witte bovenbouw van de toren kwam er tussen 1774 en 1776. De muren en de gewelven zijn wel ouder. De eerste steen van het koor werd in 1461 gelegd, en na een stadsbrand in 1540 werd de kerk bijna helemaal opnieuw opgebouwd.

Binnen die muren gebeurde in de winter van 1749 iets waarover in de hele Republiek geschreven werd. Mensen huilden hardop onder de preek. Ze beefden, ze riepen de naam van Jezus, sommigen vielen flauw. Tijdgenoten noemden het de Nijkerkse beroeringen. La-

tere generaties spraken van de opwekking van Nijkerk. Welke naam je kiest, zegt veel over hoe je ernaar kijkt.

EEN STUDENT VAN ARABISCHE GEDICHTEN

De predikant die in het midden van dit verhaal staat, heette Gerardus Kuypers. Hij werd in 1722 geboren in Mijnsheerenland, in de Hoeksche Waard. Zijn vader, Franciscus Kuypers, was er predikant.

Gerardus was een begaafde student. In 1739 begon hij in Leiden aan de studie theologie, met veel aandacht voor oosterse talen. Zijn leermeester daarin was Albertus Schultens, een bekende kenner van het Hebreeuws en het Arabisch. In 1743 promoveerde Kuypers op een onderwerp uit het Oude Testament. Twee jaar later gaf hij een uitgave van Arabische gedichten uit, toegeschreven aan Ali ben Abi Taleb.

Hij was eerst hulpprediker in Amsterdam. In 1745 werd hij predikant in Jutphaas, een dorp bij Utrecht. Daar vond zijn prediking weinig weerklank, zo vermeldt het biografisch woordenboek van protestantse godgeleerden. In 1749 werd hij beroepen naar Nijkerk op de Veluwe. Hij was zevenentwintig.

TABAK EN HERBERGEN

Nijkerk was in die jaren een welvarend stadje. Die welvaart kwam vooral uit de tabaksteelt. Volgens de kerkhistoricus C. Smits bracht het geld ook wereldsheid mee. De herbergen trokken mensen weg uit de kerk, zelfs leden van de kerkenraad.

Kuypers zelf was er somber over. In een terugblik schreef hij dat in Nijkerk “weinig vreze Gods gevonden werd”. Het is zijn eigen beeld, achteraf opgeschreven door een man die wilde laten zien hoe groot de verandering was. Historici kijken er inmiddels iets anders naar. Volgens Fred van Lieburg, die in 2013 een boek over de religie-

geschiedenis van Nijkerk schreef, bestond er al jaren een kring van ernstige gelovigen in het stadje. Ze verlangden naar een warmer en meer doorleefd geloof. De opwekking kwam volgens hem dus niet uit het niets.

Beide beelden kunnen waar zijn. Een stad kan vol herbergen staan en toch een groep mensen hebben die bidden om iets nieuws.

ERNST OP ZONDAG, GESPREKKEN OP ZONDAGAVOND

Kuypers was een van de twee predikanten van Nijkerk. Hij preekte met grote ernst. Hij ging op huisbezoek. Hij hield elke week een openbare catechisatie, een les in de geloofsleer die voor iedereen toegankelijk was. Op zondagavond kwam er een gesprekskring bij, in het huis van een van de gemeenteleden. Daar spraken mensen over hun geloof en over de vraag hoe het met hun ziel stond.

Volgens Smits groeide de belangstelling zo snel dat er al gauw geen huis groot genoeg meer was voor iedereen die wilde komen.

Wie in de achttiende eeuw gereformeerd was, kende de gedachte van bevinding: geloof is ook iets wat je van binnen ervaart, met verdriet over je zonde en blijdschap over vergeving. In Nijkerk ging dat in het najaar van 1749 heel zichtbaar worden.

ZONDAG 16 NOVEMBER 1749

Op zondag 16 november 1749 stond Kuypers op de preekstoel van de Grote Kerk. Zijn tekst kwam uit Psalm 72, een psalm over een koning die recht doet en over een land dat bloeit. Hij las vers 16:

Is er een handvol koren op het land, op de top van de bergen, de vrucht daarvan zal ruisen als de Libanon; de stedelingen zullen bloeien als het gewas op de aarde. (Psalm 72:16)

Een handvol koren, op een plek waar niets lijkt te groeien. Onder de preek barstten enkele kerkgangers in tranen uit. Een beschrijving van de geschiedenis van de Nijkerkse kerken spreekt van mensen die “verstikt in hevig geweent” zaten.

De volgende avond, maandag 17 november, was er catechisatie. Daar werd het heftiger. Velen huilden. Sommigen begonnen te beven, en toen de zegen werd uitgesproken, vielen enkelen neer aan de voeten van anderen.

Ik heb die psalmtekst een paar keer gelezen terwijl ik dit schreef. Het is geen tekst die je met tranen en geschreeuw verwacht. Het gaat over koren en groei, over iets kleins dat uitgroeit. Wat er in die mensen omging, weten we niet uit hun eigen mond. We weten alleen wat de predikant en zijn tijdgenoten erover opschreven.

HUILEN IN HERBERGEN EN SCHUREN

In de maanden daarna bleef het niet bij de kerk. De verschijnselen deden zich ook voor in huizen, in herbergen en in schuren. Mensen zuchtten, huilden en schreeuwden. Ze riepen hardop de naam van Jezus aan. Bij sommigen draaiden de ogen weg, anderen kregen stuiptrekkingen of vielen flauw.

Het nieuws ging rond, en mensen kwamen van heinde en ver om het te zien. Hoeveel het er waren, vermelden de bronnen die ik heb kunnen raadplegen niet. Rond mei 1750 bereikten de beroeringen hun hoogtepunt. In de zomer van dat jaar kwamen andere predikanten Kuypers helpen. Ze preekten mee en troostten mensen die van slag waren.

Volgens Kuypers' eigen verslag veranderde de manier van leven in het stadje ingrijpend. Hoe ver die verandering ging, kunnen we niet meer goed nagaan. Het notulenboek van de Nijkerkse kerkenraad

over de jaren 1715 tot 1785 is verloren gegaan. Over deze jaren zwijgen de eigen papieren van de gemeente.

EEN PREDIKANT DIE DE DEUR OPENHIELD, EN DICHTDEED

Je zou verwachten dat de predikant het vuur verder opstookte. De bronnen laten iets anders zien. Hij nam de bewegingen van het lichaam niet als bewijs dat de Heilige Geest aan het werk was. Zijn opvatting was dat zulke bewegingen konden voortkomen uit zielsangst. Ze waren geen directe uiting van de Geest, al konden ze wel samengaan met Zijn werk.

Daar handelde hij ook naar. Wie het preken verstoorde, werd naar buiten gebracht, en mocht terugkomen als hij of zij weer kon luisteren. In oktober 1750 nam de kerkenraad op voorstel van Kuypers maatregelen om de onrust in de diensten te beperken. Smits, die de gebeurtenissen in 1980 beschreef, vond dat Kuypers verstandig reageerde. Volgens hem kwamen de meeste mensen in alle rust tot zekerheid van geloof, en zorgden maar enkelen voor grote verstoringen.

Hoe zou jij reageren, als je predikant was en er mensen flauwvielen onder jouw preek? De deur dichtgooien, omdat het niet past bij een nette eredienst? Of alles laten gebeuren, omdat je de Geest niet wilt tegenhouden? Kuypers zocht een weg daartussen. Dat leverde hem van beide kanten kritiek op.

DRIE BRIEVEN DIE NIET VOOR DE DRUKKER BEDOELD WAREN

In 1750 schreef Kuypers brieven over wat er in zijn gemeente gebeurde. Drie daarvan werden gedrukt, zonder dat hij ervan wist, en in een verminkte vorm. Volgens A.M. Roest, die alle geschriften over de zaak in kaart bracht, was dat de vonk voor een papieren oorlog.

Tussen 1750 en 1753 verschenen ongeveer honderdvijfentwintig pamfletten, boeken en artikelen. Sommige waren een paar bladzijden lang, andere dikke boeken. De belangrijkste tegenstander was Joan van den Honert, hoogleraar in Leiden. Hij was een van Kuypers' eigen leermeesters geweest. Hij schreef kritische aantekeningen bij een herdruk van de brieven, en verspreidde een deel van zijn oordelen in pamfletten zonder naam.

Kuypers antwoordde in 1750 met zijn *Getrouw verhaal en apologie*, een verslag en een verdediging tegelijk. Daarin bestreed hij ook de denkers die alles met het verstand wilden verklaren, zoals Stinstra. Hij hield vast aan de overtuiging dat een mens een bijzondere werking van de Heilige Geest nodig heeft om tot geloof te komen. In 1751 volgden nog een reeks geschriften onder de titel *Pleitgeding*. Wie dat verslag leest, moet weten wat het is: het eigen getuigenis van de man die in het middelpunt stond en zich moest verantwoorden. Het is een belangrijke bron, en tegelijk een pleidooi.

GEESTDRIJVERIJ OF WERK VAN DE GEEST

De kritiek kwam uit verschillende hoeken. Johannes Stinstra, een doopsgezinde predikant in Harlingen, waarschuwde tegen geestdrijverij: het idee dat gevoelens en vervoering rechtstreeks van God komen. Maar ook binnen de eigen, strenge gereformeerde kring was er afwijzing. De bevindelijke predikant Theodorus van der Groe schreef in 1752 en 1753 zijn *Toetssteen*, waarin hij de beweging "de bedorven enthousiasterij" noemde. Hij hield het zelfs voor mogelijk dat er een duivels werk of een oordeel van God achter zat.

Er waren ook verdedigers. Hugh Kennedy, predikant van de Schotse kerk in Rotterdam, gaf in 1751 een verdediging uit van wat hij als werk van de Heilige Geest zag. Jacob Groenewegen, predikant in Werkendam, schreef dat wat in Nijkerk en in zijn eigen dorp gebeurde één en hetzelfde werk was, al verschilden

de lichamelijke reacties. Hij wees erop dat velen in Nijkerk als bekeerd werden beschouwd, en hij beschreef hun blijdschap en hun vrede met God. De afwijzing kwam volgens hem vooral door het ongewone gedrag van het lichaam dat ermee gepaard ging. Philippus de Roy in Aalten koos ook partij voor Kuypers. Zelfs zijn vader, François Kuypers, nam de pen op voor zijn zoon. Dat bracht hem in conflict met de classis Gorinchem, een regionale vergadering van kerken. Dat conflict werd in juni 1752 bijgelegd.

De overheid hield zich liever afzijdig. De gereformeerde kerk nam pas in 1752 officieel stelling, met regels voor bijeenkomsten buiten de kerkdiensten om, de zogenaamde conventikels. Volgens één samenvattende studie handelde Van den Honert op aandringen van stadhouder Willem IV. Of dat klopt, heb ik niet in een tweede bron kunnen nagaan.

Een formeel onderzoek van de classis naar wat er in Nijkerk gebeurde, ben ik in de bronnen niet tegengekomen. Dat kan aan mijn zoektocht liggen, of aan het verloren notulenboek. Wie er meer van weet, mag het me laten weten.

VAN CAMBUSLANG TOT BOSTON

Wat in Nijkerk gebeurde, stond niet op zichzelf. In Northampton, in de Amerikaanse koloniën, had Jonathan Edwards tussen 1733 en 1735 een opwekking in zijn gemeente meegemaakt. In 1742 gebeurde iets vergelijkbaars in Cambuslang, in Schotland, in de jaren dat de Engelse prediker George Whitefield daar rondtrok. Hugh Kennedy vertaalde tussen 1742 en 1744 verslagen van de Schotse opwekking in het Nederlands. Smits ziet Nijkerk als een uitloper van de Schotse beweging.

Het nieuws ging ook de andere kant op. Brieven uit de kring rond Nijkerk kwamen terecht in een verzameling die de Schotse predi-

kant John Gillies in 1754 uitgaf. Ze bereikten zelfs Boston, waar het gezien werd als “een wonder en een gebedsverhoring”, zo vat het Reformatorisch Dagblad Van Lieburgs onderzoek samen. Kuypers schreef Gillies een brief waarin hij op alles terugkeek. Die brief werd in 2013 voor het eerst in het Nederlands uitgegeven.

Dichter bij huis verspreidde de beroering zich ook. Er wordt melding gemaakt van Putten, Barneveld en Nunspeet, van Aalten en Werkendam, en in 1752 van Bleskensgraaf in de Alblasserwaard. In Nederland bleef het wel een plaatselijke zaak, schrijft de historica Els Stronks, terwijl dit soort bewegingen in het buitenland veel meer aandacht trokken.

DE RUST KEERT TERUG

Langzaam werd het stiller in de Grote Kerk. De predikant en de kerkenraad maakten een einde aan de heftige taferelen, deels onder druk van de kritiek van buiten, deels uit eigen overtuiging. In de loop van 1750 en 1751 ebde het weg. Rond 1753 hield ook de pamflettenstrijd op.

Kuypers bleef nog enkele jaren in Nijkerk. In 1752 werd hij beroepen naar Schoonhoven, maar hij bedankte. In 1758 vertrok hij naar Winschoten, in 1760 naar Scheemda. In 1765 werd hij hoogleraar theologie in Groningen, en meer dan eens was hij rector magnificus van de universiteit. Hij stond bekend als gematigd en trouw aan de gereformeerde belijdenis. Op 5 juni 1798 overleed hij in Groningen.

De jonge predikant die in een tabaksstadje de mensen zag huilen, werd zo een gematigde geleerde in het noorden. Aan Gillies in Schotland schreef hij een brief over wat hij in Nijkerk had gezien.

EEN HANDVOL KOREN

Wat was het nu? Over die vraag zijn historici het niet eens, en gelovigen ook niet. In behoudende kerkelijke kringen zien velen er een werk van Gods Geest in. Andere verklaringen wijzen op massahysterie, op sociale spanningen in een stadje dat rijk werd van de tabak, of op de doornappel. Die giftige plant kwam in de Nijkerkse tabaksvelden veel voor en kan in bepaalde vormen hallucinaties veroorzaken. Geen van die verklaringen is bewezen. Bijna alles wat we weten, komt uit pamfletten, en die waren vaak strijdbaar van toon, schrijft Els Stronks. De historicus P.T. van Rooden merkte op dat zelfs de titel *Getrouw verhaal* iets zegt over de verhouding tussen verhaal en feit. De schrijver wil dat je hem gelooft.

Ook later bogen kenners zich over de vraag hoe je zoiets toetst. De kerkhistoricus S.D. van Veen noemde drie toetsstenen voor zulke opwekkingen: komen mensen tot besef van hun zonde, zijn ze oprecht in hun nood, en volgt er vrucht in hun leven? Van Veen meende dat het verzet vooral kwam doordat mensen het geloof in een God die nog wonderen doet, kwijt waren geraakt. Hij gaf ook toe dat sommigen overdreven, en dat er onder de aangedanen huichelaars waren. Hij hield zo ruimte voor twee dingen tegelijk: echt werk van God, en mensen die meededen zonder dat het in hun hart veranderde.

Ik ga daar geen knoop over doorhakken. Wat ik wel zie, is een predikant die tegelijk open bleef en grenzen stelde. Hij verwierp het niet, en hij liet het ook niet de dienst overnemen. Hij keek naar wat het in mensen veranderde. In zijn verslag schreef hij over een ander leven in het stadje, en in zijn brief aan Gillies voorzichtig over het beven en vallen.

Die maatstaf is ouder dan Nijkerk, en hij werkt nog steeds. Hoe je zulke ervaringen beoordeelt, is een vraag die elke generatie opnieuw moet stellen, in de pinksterkerk en in de oude dorpskerk.

In het Rijksmuseum ligt een kleine ets van de kerk van Nijkerk, gedateerd rond 1749. Hij hoort bij een verzameling prenten over de beroeringen. Toen die ets gemaakt werd, had de toren zijn witte bovenbouw nog niet. Veel later, in 1788, maakte Reinier Vinkeles nog een gravure bij het verhaal, die nu in de Atlas van Stolk in Rotterdam bewaard wordt. Als je nu op de Holkerstraat staat en omhoog kijkt, zie je een top die er pas kwam toen het al lang stil was geworden. Daaronder, achter de oude muren, ligt de vloer waar in november 1749 mensen neervielen bij de zegen.

GA ER ZELF HEEN

De Grote Kerk staat aan de Holkerstraat 1, midden in het oude centrum van Nijkerk. De witte toren wijst je de weg. Het gebouw is een rijksmonument en wordt gebruikt door de Hervormde Gemeente Nijkerk. Direct naast de kerk staat het gemeentecentrum 't Gasthuus.

Binnen zie je het Van Deventerorgel uit 1756, de preekstoel en het doophek uit 1789, een grafzerk uit 1602 en een tekstbord uit de zeventiende eeuw. Bezoekers zijn welkom bij de kerkdiensten. Kijk voor openingstijden en activiteiten op de website van Hervormd Nijkerk.

Ken je het verhaal dat Nijkerk zijn naam kreeg van een 'nije kerk', gebouwd na een veenbrand in 1222? Volgens Fred van Lieburg is dat een legende. Er is geen spoor van een eerder kerkgebouw gevonden. De kerk aan de Holkerstraat is voor zover bekend het allereerste godshuis van Nijkerk.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de levensloop van Gerardus Kuypers (1722-1798); zijn komst naar Nijkerk in 1749; de preek over Psalm 72:16 op zondag 16 november 1749 en de beroering bij de catechisatie van maandag 17 november; de verschijnselen (huilen, schreeuwen, beven, flauwvallen); het hoogtepunt rond mei 1750; de maatregelen van de kerkenraad in oktober 1750; de pamflettenstrijd van ongeveer honderdvijfentwintig geschriften (1750-1753) met Van den Honert als voornaamste tegenstander en Kennedy, Groenewegen en De Roy als verdedigers; de berichten in Schotland en Amerika; de bouwgeschiedenis van de Grote Kerk.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: Kuypers' beschrijving van Nijkerk als een plaats zonder vreze Gods; de ingrijpende verandering van leefwijze in het stadje, zoals hij die in zijn *Getrouw verhaal* en zijn brief aan Gillies beschrijft.

Onbevestigd: een formeel onderzoek door de classis naar de gebeurtenissen in Nijkerk (niet gevonden; het notulenboek van de kerkenraad ontbreekt); de rol van stadhouder Willem IV achter Van den Honert en achter de kerkelijke regels van 1752 (één samenvattende bron en een blog); aantallen bezoekers en bekeerden; de naam Sint-Catharinakerk (in één bron).

Duiding: of de beroeringen een werk van Gods Geest waren, massahysterie, een sociale reactie of het gevolg van doornappel, is niet vast te stellen. Historici als Smits en Van Lieburg zien Nijkerk als onderdeel van een bredere opwekkingsgolf in Schotland en Amerika.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 5, lemma Kuypers (DBNL)

2. A.M. Roest, Chronologische catalogus van de polemische geschriften rond de 'Nijkerkse Beweging' (DBNL)
3. C. Smits, De Afscheiding van 1834, deel 4, hoofdstuk Nijkerk (DBNL)
4. E. Stronks, recensie van J. Spaans (red.), Een golf van beroering (BMGN)
5. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Nijkerk
6. Canon van Nijkerk, De Nijkerkse beroeringen (Mijn Gelderland)
7. C.J. Veldman, Solving the Problem of the Spirit, masterscriptie Universiteit Leiden (2015)
8. Reformatorisch Dagblad, 30 september 2013, "Opwekking Nijkerk niet onverwacht" (via Digibron)
9. Reformatorisch Dagblad, "Spotlight: Nijkerkse beroering of Nijkerkse opwekking"
10. Jan Kas, "Historicus rekent af met 'legendes' Nijkerk" (2013)
11. J. Groenewegen, over de opwekking te Werkendam (Theologienet)
12. B. Hooghwerff, Zegen op de Veluwe (Den Hertog, 2023), in: kijkexemplaar
13. Interpreting the Dutch Great Awakening (1749-1755), Church History (Cambridge)
14. Rijksmonumentenregister, monument 30982, Hervormde kerk Nijkerk
15. Hervormd Nijkerk, Gebouwen
16. Rijksmuseum, De kerk te Nijkerk, ca. 1749
17. Fietsnetwerk, Grote of Sint Catharina kerk Nijkerk
18. B. de Roos, Nijkerkse beroeringen (blog)
19. P.T. van Rooden, De communicatieve ruimtes van de Nijkerker beroeringen (UvA)

Ulrum: honderdzevenendertig namen in een herberg

De kerk van Ulrum staat hoog, op de westelijke van de twee wierden waarop het dorp is gebouwd, binnen een muur rond het oude kerkhof. Het is een gebouw uit de dertiende eeuw, met een forse toren. Binnen hangt een preekstoel uit 1745, met snijwerk van Casper Struiwig, en er staat een orgel dat Nicolaas Anthonie Lohman in 1806 bouwde. Naast de kerk staat een groot wit huis met een schilddak en vier schoorstenen: de oude pastorie. De straat heet de H. de Cockstraat.

Wat je niet ziet, is een herberg. Die stond verderop in het dorp en is in 1906 gesloopt. Daar gebeurde op dinsdag 14 oktober 1834 iets wat de kerkgeschiedenis van Nederland veranderde. In een kuiperij met tapperij, van een weduwe die Koster heette, zetten 137 mannen en vrouwen hun naam onder een stuk papier. Ze verklaarden dat ze uit de Nederlandsche Hervormde Kerk stapten, de kerk van de koning en van bijna iedereen om hen heen.

De meeste van die namen kent niemand meer. Zij zijn de hoofdpersonen van dit hoofdstuk. Hun dominee kennen we wel. Over Hendrik de Cock heb ik elders een eigen hoofdstuk geschreven, dus hier

blijft hij op de achtergrond. Ik wil weten wat het voor een boer, een arbeider of een weduwe in Ulrum betekende om die handtekening te zetten. En wat het hun kostte.

EEN DOMINEE DIE VAN MENING VERANDERDE

In 1829 kwam een jonge predikant in de witte pastorie wonen. Hendrik de Cock preekte, zo vertelt een dorpsgeschiedenis van Ulrum, in het begin vrijzinniger dan zijn gemeente. Vrijzinnig betekent hier: losser van de oude belijdenis van de kerk, met meer nadruk op deugd en verstand dan op zonde en genade.

In Ulrum woonden mensen die de oude leer wel kenden. Er gaat een verhaal rond over een van hen, Klaas Pieters Kuipinga, die op de boerderij Zuidhof woonde, aan de weg naar Zuurdijk. Hij zou tegen de dominee hebben gezegd dat hij voor eeuwig verloren zou zijn als hij zelf ook maar één zucht aan zijn redding moest bijdragen. Het verhaal wordt al lang verteld in de kring van de afgescheiden kerken. Een verslag uit die tijd zelf heb ik er niet voor gevonden.

Wat wel vaststaat: De Cock ging anders preken. De kerk liep vol, ook met mensen uit andere dorpen. Ouders die hun eigen predikant niet vertrouwden, kwamen hun kinderen in Ulrum laten dopen. Dat mocht niet volgens de regels van de kerk. Toen De Cock ook nog een brochure schreef tegen twee collega's, greep het kerkbestuur in. Op 20 december 1833 werd hij geschorst. Hij mocht niet meer preken in zijn eigen kerk.

EEN MEISJE ONDER DE PREEKSTOEL

In het najaar van 1834 kwam alles samen. Op 2 oktober stond De Cock opnieuw voor het provinciale kerkbestuur in Groningen. Hij kreeg nauwelijks de kans om te spreken. Volgens Zwerver kapte de

voorzitter, Hendriksz, het gesprek af met de opmerking dat er niet onderhandeld werd. Hij gaf niet toe, en het bestuur ook niet.

Drie dagen later, op 5 oktober, stierf zijn dochtertje Jantje. Ze was drie jaar oud. Op vrijdag 10 oktober werd ze begraven, aan de voet van de kerkmuur, onder de preekstoel waarop haar vader al maanden niet mocht staan. De historica Hanneke Hoekstra heeft dit verdriet beschreven in een artikel over het gezin De Cock. Zij laat zien dat de Afscheiding begon in een huis dat in de rouw was.

Ik noem dit omdat het verhaal van de Afscheiding vaak wordt verteld als een strijd om de leer. Dat was het ook. Maar de mensen die er middenin stonden, droegen ook hun eigen leven mee.

EEN BOERENKAR IN HET WEILAND

Op donderdag 9 oktober kwam een gast naar Ulrum: Hendrik Pieter Scholte, predikant in het Brabantse Doeveren. Hij dacht er net zo over als De Cock. Volgens het verhaal dat Els Zwerver voor De Verhalen van Groningen schreef, sprak hij die dagen in de herberg van de weduwe Koster en doopte hij er zeven kinderen.

Op zondag 12 oktober zat de kerk vol. Voor de dienst was een andere predikant aangewezen, Nicolaas Smith uit het naburige Leens. Scholte vroeg hem de preekbeurt aan hem over te laten. Smith weigerde. Toen riep Frouwe Venema, de vrouw van De Cock, volgens Hoekstra: "Hier is het tijd, hier moet het gebeuren!"

Wat er daarna precies gezegd en gedaan werd, is in de bronnen niet helemaal gelijk verteld. Wel staat vast dat de kerkvoogd A.J. Sleuwer de kerk op slot deed. Een kerkvoogd beheerde het gebouw en het geld van de gemeente, en hij hoorde niet bij de mensen rond De Cock. 's Middags preekte Scholte buiten, in het grasland bij de pastorie. Hij stond op een boerenkar.

MAANDAGAVOND IN DE PASTORIE

Op maandag 13 oktober zat De Cock de hele dag aan een tekst. Het werd de Acte van Afscheiding of Wederkeer. Die tweede naam is belangrijk. De schrijvers vonden zelf niet dat ze iets nieuws begonnen. Ze keerden terug, zo zagen zij het, naar de kerk van de Reformatie.

De Acte begint met de verklaring dat de ondertekenaars opzieners en leden zijn van de gereformeerde gemeente van Ulrum. Opzieners zijn de ouderlingen en diakenen. Daarna somt de tekst op wat er volgens hen mis was. De Hervormde Kerk had de leer van de vaders losgelaten, de sacramenten ontheiligd en de tucht bijna laten varen. Hun predikant was geschorst omdat hij tegen dwaling preekte. Scholte mocht niet spreken. De conclusie is hard: de Hervormde Kerk was “niet de ware, maar de valsche kerk”.

Zij maakten zich los, zo schrijft Historiek, “totdat deze terug keert tot de waarachtige dienst des Heeren.” De deur bleef in hun eigen woorden dus op een kier. Ze zochten ook gemeenschap met andere gereformeerden in het land die er net zo over dachten.

De ondertekenaars beloofden zich te houden aan de belijdenisgeschriften van de gereformeerde kerken, de zogenaamde drie formulieren van enigheid, en aan de kerkorde van de Synode van Dordrecht uit 1619. En ze bleven De Cock zien als hun wettige herder en leraar.

’s Avonds tekende de kerkenraad. Er is een klein, opvallend detail. Volgens Hoekstra staat de naam van Hendrik de Cock er niet onder. Die van zijn vrouw Frouwe wel.

DINSDAG IN DE KUIPERIJ

De volgende dag, dinsdag 14 oktober, lag de Acte klaar in de kuiperij-herberg van de weduwe Koster-Hulshoff. Een kuiper

maakte tonnen en vaten, en als herberg was het ook een plek waar dorpsgenoten samenkwamen. Daar kwamen de leden van de gemeente om te tekenen.

Hoeveel waren het? Het Reformatorisch Dagblad en Hoekstra noemen 137 namen, van mannen en vrouwen. Het verhaal van Zwerver geeft meer details. Volgens haar waren er ruim honderdvijftig mensen. Er tekenden er 144, acht weigerden, en onder die acht zaten de twee kerkvoogden. Zeven van de ondertekenaars trokken hun naam later weer in. Als dat klopt, verklaart het misschien het verschil tussen 144 en 137. Dat laatste is mijn eigen rekensom. Een bron die het zo uitlegt, heb ik niet gevonden.

Zwerver legt De Cock die dag één zin in de mond: "Het gaat er niet om dat u mij volgt." Of hij het zo zei, kan ik niet controleren. Maar de zin past bij wat er op papier staat. De Acte is ondertekend door een gemeente, niet door één man.

Wat zou jij gedaan hebben? Je woont in een dorp waar iedereen elkaar kent. De kerkvoogden tekenen niet. Een deel van je burens blijft in de kerk van de koning. Je kinderen zitten op de enige school in het dorp. En je zet je naam op een papier waarin staat dat de kerk van je ouders de valse kerk is.

VELDWACHTERS IN HET KERKPAD

De zondag erna, 19 oktober, werd duidelijk dat het dorp in tweeën lag. Een predikant uit Niekerk, Van der Helm, kwam de dienst leiden. Volgens Zwerver liepen er zeven veldwachters en een gerechtsdienaar met hem mee naar de kerk. Een veldwachter was een soort dorpspolitieagent.

In de kerk kon De Cock de preekstoel niet bereiken. Hij las de Acte voor vanaf een bank in de kerk. Er werd geroepen en gescholden. Daarna gingen de deuren dicht.

De gouverneur van de provincie, Rengers, stuurde soldaten.

TWAALF SOLDATEN AAN TAFEL

Op zaterdag 25 oktober 1834 marcheerden ruim honderd infanteristen uit de stad Groningen Ulrum binnen. Ze moesten de orde bewaren. Ze werden ingekwartierd, en vooral bij afgescheiden gezinnen. Inkwartiering betekende dat een gezin soldaten in huis moest nemen, met bed en eten, of het wilde of niet. Een dorpsgeschiedenis van Ulrum rekent uit dat er in die maanden één soldaat op negen inwoners was.

In de pastorie kwamen er twaalf. De deuren van de pastorie werden verzegeld, de boeken en papieren van De Cock in beslag genomen. Een dag later, op zondag 26 oktober, ging de kerkklok van Ulrum, en de trommels van de soldaten klonken erdoorheen.

De Cock had volgens Omroep Het Hogeland veel aanhang onder de armere bevolking. Vooral afgescheiden gezinnen moesten deze mannen nu te eten geven. In een winter. Hoe zij het precies ervoeren, staat in geen enkele bron die ik heb kunnen lezen. Wel weten we hoe lang het duurde. Volgens Zwerver vertrokken de laatste soldaten pas in juli 1835. Stichting Ulrum 1834 spreekt van ongeveer een half jaar.

TWINTIG MENSEN IN EEN SCHUUR

Ondertussen kwam de gemeente samen waar het kon. In de pastorie, in schuren, op de boerderij Zuidhof van Kuipinga. Soms waren het er zoveel dat de dienst naar buiten moest, het veld in.

Dat was strafbaar. Nederland had uit de Franse tijd het wetboek van Napoleon overgehouden. Artikel 291 daarvan bepaalde dat een vereniging van meer dan twintig personen alleen mocht samenkomen met toestemming van de regering. Koning Willem I liet die regel te-

gen de afgescheidenen gebruiken. De predikant die voorging kreeg een boete, en de eigenaar van het huis of de schuur vaak ook.

Ook de gewone gemeenteleden kregen het te verduren. Zwerver noemt Klaas Pieters Ritsema, die een maand gevangenisstraf en acht gulden boete kreeg. Ik heb zijn naam in geen andere bron teruggevonden, maar ik wil hem hier niet weglaten. Er waren er meer zoals hij, in Ulrum en straks in honderden andere dorpen.

En het gewone leven ging door. In 1834 had Ulrum maar één kerk en maar één school. De kinderen van de afgescheidenen bleven naar die school gaan, samen met de kinderen van de mensen die niet getekend hadden. Pas in 1870 kwam er in het dorp een christelijke lagere school. Zesendertig jaar lang gingen de kinderen van beide kanten naar dezelfde school.

De Cock zelf werd op 31 oktober door de rechtbank in Appingedam veroordeeld. Op 28 november bevestigde het hof in Groningen het vonnis: honderdvijftig gulden boete en drie maanden cel. Hij zat ze uit in het huis van bewaring aan de Zoutstraat in Groningen. In februari 1835 moesten Frouwe en de kinderen de pastorie uit. Ze vonden onderdak bij de weduwe Martje Wierenga. In mei 1835 verhuisde het gezin met de trekschuit naar Smilde, in Drenthe.

EEN BOER DIE ERTEGENIN SCHREEF

Niet iedereen in Ulrum was het met de afgescheidenen eens. Een van de felste tegenstanders woonde in hetzelfde dorp: Marten Douwes Teenstra, een boer die ook schrijver was. Hij schreef pamfletten tegen de slavernij, tegen bijgeloof en tegen wat hij de “geestdrijverij” van De Cock en de zijnen noemde. Hij ligt begraven op het oude kerkhof aan de Snakkeburen.

Ik vind het goed dat hij in dit verhaal staat. Dezelfde man die tegen de slavernij schreef, zag in zijn afgescheiden burens dwepers. Alle-

bei hoort bij hem. De kerkgeschiedenis van een dorp is zelden het verhaal van goede en slechte mensen. Het is het verhaal van buren die elkaar niet meer begrepen, en die elkaar op straat bleven tegenkomen.

VAN EEN DORP NAAR EEN LAND

Wat in Ulrum begon, bleef er niet. Binnen een paar weken volgden andere gemeenten. In Smilde scheidde een groep zich af op 20 november 1834. Volgens Historiek ontstonden er tussen 1834 en 1836 ongeveer honderddertig afgescheiden gemeenten. Eind 1839 waren het er ruim honderdvijftig.

De vervolging hield jaren aan, met boetes, inkwartiering en ontbonden diensten. Het overkwam ook Scholte. In Loosdrecht kreeg hij in januari 1836 vijftientwintig gulden boete, en later dat jaar in Gorinchem honderd gulden. Vanaf september 1836 kregen de afgescheidenen in Loosdrecht ook soldaten in huis. Het patroon van Ulrum werd door het hele land herhaald. Pas na de troonswisseling van 1840 kregen afgescheiden gemeenten die daarom vroegen erkenning van de koning. Met de Grondwet van 1848 kwam er godsdienstvrijheid voor iedereen.

In Ulrum zelf groeide de afgescheiden gemeente uit tot een vaste groep in het dorp. In 1849 hoorde 28,9 procent van de inwoners van de gemeente Ulrum erbij, zo berekende de historicus Dick Drost. Hun eerste eigen kerk stond in De Fuik, waar nu verpleeghuis Asingahof staat. Een gedenksteen is er niet. In 1901 bouwden de gereformeerden een nieuwe kerk aan de Leensterweg, die er nog staat.

EEN STAD DIE PELLA HEETTE

Voor een deel van de afgescheidenen werd Nederland te klein. De vervolging woog zwaar, en in 1845 en 1846 mislukte de aardappel-

oogst. Voor arme gezinnen betekende dat gebrek. Een overzicht van de Rijksuniversiteit Groningen concludeert dat geloof en armoede ongeveer even zwaar meetelden.

In het najaar van 1846 vertrok predikant Albertus van Raalte met een groep vanuit Rotterdam. Ze wilden naar Wisconsin, maar de winter hield hen tegen. In februari 1847 kwamen ze aan bij de monding van de Black River in Michigan. Daar bouwden ze hun eerste blokhut. De plaats heet nu Holland.

Eind april 1847 vertrok ook Scholte, de man van de boerenkar in Ulrum. Hij was geschorst, gearresteerd en had volgens de historische vereniging van Pella drie weken vastgezeten. Zijn groep voer met vier schepen naar Amerika, drie vanuit Rotterdam en een vanuit Amsterdam. Op 26 augustus 1847 kwamen bijna achthonderd kolonisten aan in Iowa. Ze noemden hun stad Pella, naar de plaats waar volgens een oude overlevering de christenen van Jeruzalem een toevluchtsoord vonden. Het stadszegel draagt de woorden *In Deo Spes Nostra et Refugium*: in God is onze hoop en onze toevlucht.

Tot 1857 vertrokken volgens Historiek 7570 afgescheidenen naar Amerika. Of er Ulrumers bij waren, en wie, heb ik niet kunnen vaststellen. Het zou me niet verbazen. Maar ik schrijf het pas op als ik hun namen vind.

DE KERK OP DE WIERDE

De kerk waaruit de afgescheidenen in 1834 vertrokken, bleef de Hervormde kerk van Ulrum. In 2013 of 2014, de bronnen verschillen, ging ze over naar de Stichting Oude Groninger Kerken. In het gebouw werd in september 2014 een heruitgave van de Acte gepresenteerd, met de oorspronkelijke tekst erin. Inwoners werken samen met de stichting aan een kerkhistorisch museum. In 2021 was dat

museum nog in oprichting en organiseerde het rondleidingen door het dorp.

In 1834 had Ulrum één kerk. Volgens het Reformatorisch Dagblad waren het er in 2010 vier. Stichting Ulrum 1834 houdt af en toe een feest waarbij het dorp het jaar van de Afscheiding naspeelt, met oude rijtuigen, straattoneel en ook weer soldaten in de straten. Dit keer zijn het dorpsgenoten in uniform.

Zo komen de twee helften van het verhaal weer samen in hetzelfde gebouw. In de kerk die de afgescheidenen verlieten, wordt nu hun geschiedenis verteld.

Wie er rondloopt, staat op het kerkhof binnen de oude muur. Aan de voet van de kerkmuur, onder de preekstoel, werd in oktober 1834 een meisje van drie begraven. Vier dagen later zetten 137 mannen en vrouwen hun naam in een kuiperij elders in het dorp. Haar moeder was een van hen. De herberg is verdwenen. De kerkmuur staat er nog.

GA ER ZELF HEEN

De Hervormde kerk, ook Catharinakerk genoemd, staat aan de H. de Cockstraat 5 in Ulrum, in het noordwesten van de provincie Groningen. Je herkent haar aan de forse toren op de wierde en de muur rond het kerkhof. Binnen zie je de preekstoel uit 1745, de herenbank met het gesneden wapen van de familie Inn- en Knyphausen en het Lohman-orgel uit 1806. De kerk is van de Stichting Oude Groninger Kerken: kijk voor openingstijden en activiteiten op de website van die stichting.

Direct naast de kerk staat de witte pastorie, H. de Cockstraat 1, waar De Cock vanaf 1829 woonde. Het huis is een rijksmonument, en vanaf de straat zie je goed hoe dicht het bij de kerk staat. Aan de Leensterweg 1 staat de gereformeerde kerk uit 1901, gebouwd na

de vereniging in 1892 van de afgescheidenen met de dolerenden, de groep rond Abraham Kuiper.

Stichting Ulrum 1834 heeft een wandelroute door het dorp langs plekken uit die tijd. De folder kun je downloaden van de website van de stichting. Wie de reis wil afmaken, kan in de stad Groningen het graf van Hendrik en Frouwe de Cock bezoeken op de Zuiderbe-graafplaats.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): De Cock predikant in Ulrum vanaf 1829 en woonachtig in de pastorie; schorsing in december 1833; de gesloten kerk en de middagpreek van Scholte buiten op zondag 12 oktober 1834; de ondertekening door de kerkenraad op 13 oktober en door de gemeente op 14 oktober in de herberg van de weduwe Koster; de inhoud van de Acte; ruim honderd soldaten in Ulrum vanaf eind oktober 1834, twaalf in de pastorie; boete van 150 gulden en drie maanden cel voor De Cock; het gezin moest de pastorie uit; het verbod op samenkomsten van meer dan twintig personen; erkenning vanaf 1840 en godsdienstvrijheid in 1848; de emigratie onder Van Raalte (Holland, Michigan, 1847) en Scholte (Pella, Iowa, 1847); de huidige monumenten (kerk, pastorie, gereformeerde kerk).

Alleen uit overlevering of één bron: het woord van Kuipinga over “een zucht”; de dood en begrafenis van Jantje onder de preekstoel (alleen bij Hoekstra, een wetenschappelijke bron); het bezoek van Scholte aan de herberg op 9 en 10 oktober en de zeven dopen; de uitspraak van De Cock op 14 oktober; het aantal veldwachters op 19 oktober; de verhouding van één soldaat op negen inwoners; de straf van Klaas Pieters Ritsema; de ene school tot 1870; het vertrek van de laatste soldaten in juli 1835; het percentage van 28,9 in 1849; de plaats van de eerste afgescheiden kerk.

Onbevestigd: het precieze aantal ondertekenaars (137 bij Hoekstra en het Reformatorisch Dagblad, 144 bij Zwerver; de verklaring met de zeven die terugkwamen is een eigen rekensom); of er Ulrumers bij de emigranten naar Amerika waren; of het museum in Ulrum inmiddels geopend is.

Duiding: of de Hervormde Kerk van 1834 de valse kerk was, is een geloofsoordeel van de ondertekenaars. Dit hoofdstuk beschrijft wat zij geloofden en wat het hun kostte, zonder dat oordeel over te nemen.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Els Zwerver, "Ulrum 1834: Hier is het tijd, hier moet het gebeuren!", De Verhalen van Groningen
2. Hanneke Hoekstra, "Het gestorven kind. Het verdriet van Hendrik de Cock en de Afscheiding van 1834", De Moderne Tijd 2008
3. Reformatorisch Dagblad, 2 september 2014, "Akte van afscheiding 1834 heruitgegeven" (via Digibron)
4. Reformatorisch Dagblad, 2 april 2010, "Tumult in Ulrum" (via Digibron)
5. Reformatorisch Dagblad, 29 oktober 2004, "In het spoor van ds. H. de Cock" (via Digibron)
6. Act of Secession or Return (1834), vertaling J. Smith
7. Ds. H. de Cock (1801-1842) en Frouwe Venema, Theologienet
8. Ds. H. de Cock (1801-1842), GereformeerdeKerken.info
9. Historiek, "De Afscheiding van 1834: kerkscheuring in Ulrum"
10. Rijksmonumentenregister, Hervormde kerk Ulrum (35863)
11. Rijksmonumentenregister, complex Pastorie Ulrum
12. Rijksmonumentenregister, Gereformeerde kerk Ulrum (509489)

13. Reliwiki, Ulrum, Catharinakerk
14. Erfgoed Groningen, bezienswaardigheden in Ulrum
15. Dorpsonderzoek Ulrum, Hervormde pastorie
16. Stichting Oude Groninger Kerken, “KerkHistorisch Museum in Ulrum” (2016)
17. Omroep Het Hogeland, rondleiding Ulrum (november 2021)
18. Stichting Ulrum 1834
19. Stichting Ulrum 1834, wandelroute
20. Dick Drost, “Thesinge en de Afscheiding van 1834”, Groniek
21. C. Smits, De Afscheiding van 1834, deel 4, Provincie Utrecht (DBNL)
22. Association loi de 1901 (over artikel 291 van de Code pénal), Wikipédia
23. Rijksuniversiteit Groningen, “The Founding of the Last ‘Colonies’ ”
24. Pella Historical Society, History of Pella

Nawoord

Acht plekken, van Leiden in 1609 tot Ulrum in 1834. Een stad die de pelgrims een dak gaf. Een zaal in Dordrecht die er niet meer staat. Een kathedraal in 's-Hertogenbosch die moest wachten. Een preek in Utrecht over een jongen tussen de leraars. Een kerk boven een woonkamer in Amsterdam. Een akker in Zeist waar alle stenen gelijk zijn. Een winter in Nijkerk waarin de kerk begon te huilen. En honderdzevenendertig namen in een herberg in Ulrum.

Wie deze plekken achter elkaar bezoekt, ziet een land dat steeds opnieuw moest leren omgaan met verschil. Soms ging dat goed. Vluchtelingen vonden een plek, en achter gewone voordeuren konden mensen samenkomen. Soms ging het slecht. Predikanten moesten het land uit, katholieken kerken op zolders en in schuren, en in Ulrum kregen gezinnen soldaten in huis.

Opvallend vaak begon iets nieuws klein. Een groep Engelsen in een stad vol vreemdelingen. Een gezin dat een zolder liet inrichten. Een preek op een gewone zondag in Nijkerk. Een gemeente die bij elkaar kwam in een herberg. Niemand van hen wist wat eruit zou groeien.

Ook in dit deel liep ik vaak tegen grenzen aan. Gebouwen zijn afgebroken, archieven zijn zoekgeraakt, en van sommige verhalen ken-

nen we alleen de versie van wie erbij betrokken was. Ik heb die gaten laten staan. Wat wel vaststaat, is genoeg om te laten zien dat geloof in deze eeuwen iets kostte.

In het derde deel komen we dichterbij. Naar Utrecht en Amsterdam in de negentiende eeuw, naar een klooster in Echt in de oorlog, een congrescentrum in Noordwijkerhout, een festivalterrein in Biddinghuizen en de kerken in Amsterdam-Zuidoost. Tot die tijd liggen de stenen van dit deel er gewoon. Ga erheen. Neem iemand mee.

Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u? (Jozua 4:6)